

Kruna terora: Jasenovac

O koncentracionom logoru Jasenovac do 2000. godine objavljeno je 1.106 knjiga, 1.482 memoarska zapisa i studijska članka, 108 zbirki dokumenata,²³⁸ pa ipak je vrlo rašireno mišljenje da istraživanja još nisu cjelovita i da objektivna slika o jasenovačkom logorskom kompleksu još nije uspostavljena.²³⁹ Razlog je u dugotrajnoj politizaciji i upornoj manipulaciji temom koja je sama po sebi traumatična, a svaki je jednostrani pristup čini još traumatičnijom. U raspravama je dominirala i još uvijek dominira mučna prepirka o neutvrđenom broju žrtava, nabijena osobnim i nacionalnim resantimanima, blokirana tvrdim političkim predrasudama, povremeno i morbidna. Neodgovorno pretjeranim brojkama nastoji se dokazati da je Jasenovac bio logor u kojem je sve bilo isključivo usmjereno na ubijanje, golema i stravična tvornica smrti, koja se po svojim razmjerima pretvara u optužnicu protiv jednog cijelog naroda. Smutljivim zataškavanjima sugerira se slika Jasenovca uglavnom kao radnog logora i pravno zasnovane ustanove za internaciju dokazanih protivnika režima, čime se direktno rehabilitira genocidna politika ustaške NDH.²⁴⁰ Obje jednostranosti zamućuju realnu sliku o Jasenovcu.

Jasenovački su logori bili stratište i grobnica za više od polovicu židovskih žrtava s područja NDH i za više od jedne trećine zagrebačkih Židova koji su nestali u Holokaustu 1941-1945. godine.²⁴¹ Iako je ova knjiga posvećena prije svega njihovim sudbinama, one se ne mogu izdvojiti iz općih prilika u tim logorima niti od sudbina tamošnjih srpskih, romskih,

²³⁸ Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*.

²³⁹ Za komentar o literaturi i pregled najrelevantnijih radova vidi: Strčić, *Jasenovac*, 41, 80-82.

²⁴⁰ O upotrebi jasenovačke tragedije u političke svrhe: Goldstein, *Upotreba povijesti*. Za opsesivno pretjerivanje i manipuliranje jasenovačkim žrtvama karakteristični su brojni referati i pet knjiga Milana Bulajića, a za manipuliranje zataškavanjem Franjo Tuđman u knjizi *Bespuća povijesne zbiljnosti*.

²⁴¹ Detaljnije o broju žrtava vidi str. 341-343, 636-648.

hrvatskih i drugih zatočenika. Brojevi žrtava, doduše, još nisu dokraja istraženi, ali opća se slika o zbivanjima²⁴² višeznačnom karakteru jasenovačkih logora prilično jasno nazire u komparativnoj analizi pristupačnih dokumenata i publikacija.

Glavni i najiscrpniji objavljeni izvori tri su knjige koje je priredio Antun Miletić; sastoje se od 629 dokumenata i 26 opsežnih dokumentarnih priloga. Dokumenti su tako odabrani da iz raznih aspekata naznačuju bitan, ali ujedno i raznolik karakter jasenovačkih logora i pojedinih razdoblja u njima. Zbunjujuće smušena i jedva prohodna Miletićeva sistematizacija dokumenata i neki proizvoljni komentari u predgovoru i pogovoru možda su samo smišljena dimna zavjesa kako bi se u nepovoljnim okolnostima ovo temeljno i nezaobilazno djelo ipak moglo objaviti.²⁴² Nitko dosad još nije ni pokušao osporiti ni izbor ni autentičnost dokumenata u Miletićevim knjigama. Njima se kao argumentima obilno služe svi autori koji o Jasenovcu žele nešto dokazati – u rasponu od Franje Tuđmana do Milana Bulajića – samo što većina iz Miletićeve obilne riznice izabire isključivo ono što odgovara njihovoj unaprijed stvorenoj političkoj predrasudi.

Dijelovi drugog izdanja knjige Mirka Peršena *Ustaški logori* dosad su najsvestraniji i približno najrealniji prikaz raznih aspekata funkcioniranja Jasenovca, nažalost bez dovoljno uputa na izvore i s nekim manje bitnim slabostima prenesenima iz prvoga izdanja iz 1966. godine. Vrlo je vjerodostojna i precizna većina pojedinačnih svjedočenja u zborniku *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*. Knjiga Ilije Jakovljevića *Konclogor na Savi* najbolje je pisano i najpotresnije osobno svjedočenje preživjelog logoraša. Opću sliku značajno nadopunjuju neki historiografski radovi (npr. Mihaela Sobolevskog, Narcise Lengel-Krizman, Petra Strčića, Davora Kovačića i drugih), neobjavljeni rukopisi Dijane Budisavljević i Nikole Nikolića te kritičko čitanje memoarskih zapisa i knjiga (npr. Egona Bergera, Vladimira Carina, Ante Cilige, Đorđa Miliše, Nikole Nikolića i drugih) i pomno utvrđivanje podudarnosti i razlika u njihovim opisima pojedinih događaja i stanja.

Jasenovac I i Jasenovac II

Logorski sustav Jasenovac dobio je ime po obližnjem naselju Jasenovcu, nevelikom općinskom središtu s oko 1.200 stanovnika na lijevoj obali Save, nasuprot ušću Une, oko 110 km jugoistočno od Zagreba. Službeni naziv cijeloga sustava glasio je Ustaška obrana – Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac. U dokumentima i literaturi često se upotrebljavaju i nazivi Sabirni logor Jasenovac, Koncentracioni logor Jasenovac, Sabirni i

²⁴² Miletić, *Jasenovac*, knj. I-III.

radni logor Jasenovac, Radni logor Jasenovac.²⁴³ Od posljednjih dana kolovoza 1941. do 22. travnja 1945. to je bio središnji i daleko najveći sustav koncentracionih logora na području tadašnje NDH. To je ujedno bio i najveći logorski sustav u Evropi za vrijeme Drugoga svjetskog rata, u kojem se masovno ubijalo bez neposrednog sudjelovanja njemačkih nacista.

Sustav se sastojao od pet zasebnih logorskih cjelina obilježenih rimskim brojevima od I do V. Jasenovac I nalazio se kraj sela Krapja, na obali Save, oko 10 km sjeverozapadno od naselja Jasenovca. Jasenovac II nalazio se nedaleko sela Bročice, oko 6 km sjeveroistočno od Jasenovca, pored ceste prema Novskoj. Središnji i daleko najveći logor, Jasenovac III, nalazio se na rubu samoga naselja Jasenovca, na velikom posjedu i u industrijskim pogonima poduzetnika Ozrena Bačića i obitelji, koji su kao ugroženi pravoslavci već u proljeće 1941. emigrirali iz NDH. Jasenovac IV uspostavljen je tek početkom 1942. u samome mjestu Jasenovcu, u bivšoj nevelikoj tvornici kože, kao manji radni logor (tzv. Kožara). Također početkom 1942. dotadašnja kaznionica u Staroj Gradiški pretvorena je u višenamjenski koncentracioni logor i kao Jasenovac V priključena cijelome sustavu.²⁴⁴

Ljubo Miloš, jedan od najzloglasnijih ustaških zapovjednika u Jasenovcu, u istrazi 1947. u zatvoru UDB-e u Zagrebu tvrdi da je uspostavu jasenovačkog logorskog sustava naredio Eugen Dido Kvaternik, vjerojatno sredinom srpnja 1941. godine.²⁴⁵ Može se pretpostaviti da je Kvaternik, odlučujući se za tu lokaciju, imao u vidu daleko bolju pristupačnost i unutrašnju komunikaciju nego u sustavu Gospić – Velebit – Pag, kao i druge prednosti. Tridesetak već izgrađenih industrijskih objekata i pomoćnih zgrada na imanju obitelji Bačić (ciglana, pilana, mlin, električna centrala, tvornica lanaca, kožara, bravarija, štale, sjenici, skladišni prostori itd.) bili su prikladni za logorsku ekonomiju i druge potrebe; industrijski kolosijek ulazio je u samo središte tog kompleksa, pregledan ravničarski teren pružao je dobre mogućnosti za nadzor nad samim logorom i okolicom, a blizina velike kaznionice Stara Gradiška mogla je poslužiti, a kasnije je i poslužila, kao dopunski dio cijeloga sustava.

Ima naznaka da je Jasenovac III bio najprije planiran kao radni logor s velikom i jeftinom proizvodnjom za potrebe ustaške vojske i samoga logorskoga sustava, dok su lokacijski udaljeniji i skriveniji Jasenovac I i II od početka bili pripremani kao kombinacija radnih logora i logora smrti. Kako se administrativna procedura za preuzimanje Bačićevih pogona i njihova preadaptacija za logorske namjene oteгла kroz više mjeseci, svi

²⁴³ Miletic, *Jasenovac*, knj. 1, 21-22.

²⁴⁴ Miletic, *Jasenovac*, knj. 1, 20-22; Peršen, *Ustaški logori*, 123; *Sećanja Jevreja*, 117-127; Kovačić, *Zapovjednici*, 100-104.

²⁴⁵ HDA, 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, 1; Miletic, *Jasenovac*, knj. 2, 1012.

su zatočnici do mjeseca studenoga bili dopremani u Jasenovac I i II, tj. u Krapje i Bročicu.²⁴⁶

Jasenovac I i Jasenovac II bili su isključivo muški logori, u početku samo za Srbe i Židove, a nešto kasnije stižu i manje grupe Hrvata. Pripreme za izgradnju počele su najkasnije 24. srpnja 1941. kada Ravnateljstvo melioracionih i regulatornih radova naručuje drvo "za gradnju drvenih baraka u Jasenovcu", a potom 9. 10. i 12. kolovoza "nabavu tesane građe i ljepenke za gradnju baraka" te "gradnju 13 drvenih baraka u Jasenovcu".²⁴⁷ To su barake, opasane stražarnicama i bodljikavom žicom, u koje su potkraj kolovoza stigle prve veće skupine jasenovačkih logoraša. Među njima su i zagrebački Židovi i drugi zatočnici koji su preživjeli logore na Pagu i u Gospiću i "poslije dva dana puta u neizvjesnost" 23. kolovoza dopremljeni u Krapje.²⁴⁸ Istoga dana *Hrvatski narod* javlja da su "ovih dana završene barake na Lonjskom polju, gdje će biti smješteno radništvo, koje će u najskorijoj budućnosti započeti radom". Prešućujući o kakvom se to "radništvu" radi, *Hrvatski narod* obećava "uređenje toka pojedinih rieka, pritoka, brzica i ponornica i izsušivanje velikih poplavljenih područja Lonjskoga polja".²⁴⁹

Zatočnici Jasenovca I i II zaista su gradili protupoplavne nasipe uz rijeku Strug, Lonju i Savu, ali izgledniji, premlaćivani, s najprimitivnijim alatom, na raskvašenom tlu, pod jakim jesenskim kišama, njihov je rad polučio vrlo slabe rezultate. "U trku smo morali prevaliti put do Nasipa, koji je bio veoma blatan. Jame i jarci kod Nasipa bili su već puni vode i mulja. Zemlju smo morali nositi po 50 do 100 metara. Ilovača se više nije mogla prevoziti, jer je teren bio jako klizav. Zato smo je morali nositi lopatama. Teško onome, tko je u blatu zapeo. Na svakom su nas koraku batinali (po 5-25 po golom tijelu). Već prvoga dana donijeli smo u logor 5 mrtvih i trojicu teže povrijeđenih... Sarajlija Heveš bacio se već treći dan pod voz koji je prolazio upravo u času kada smo morali preći preko pruge. Malo kasnije otrovao se dr Vita Kajon, direktor bivše Gradske štedionice u Sarajevu."²⁵⁰

Najraniji onodobni dokument o otpremanju ljudi u Jasenovac datiran je s 11. rujnom 1941., s potpisom Eugena Kvaternika, koji naređuje da se "50 komunista i četnika iz Bijeljine... otpremi u sabirni logor Jasenovac".²⁵¹ U rujnu stižu i transporti sa zagrebačke Zavrtnice; Egon Berger

²⁴⁶ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 215-216, knj. 2, 617-618; Peršen, *Ustaški logori*, 140-144; *Sećanja Jevreja*, 141-142; Berger, *44 mjeseca*, 28-29.

²⁴⁷ HDA, fond Ministarstvo prometa i javnih radova NDH, br. 219, Ravnateljstvo melioracionih i regulatornih radova, Urudžbeni zapisnik, 1791.

²⁴⁸ Svjedočenje Zlatka Weillera, u: Peršen, *Ustaški logori*, 129.

²⁴⁹ *Hrvatski narod*, 23. 8. 1941.

²⁵⁰ Svjedočenje Alberta Maestra, u: *Sećanja Jevreja*, 121.

²⁵¹ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1., 81.

Ravnateljstvo pošta, brzjava, telefona i

BRZOJAVKA 215

židovska općina zgrb 89

ZAGREB 11. 11. 1941

Iz	Vrijeme predaje	Službeni podatelj	Vrijeme pruzanja			Podpis brz. činovnika
			dana	sata	časa	
sarajevo 4.-	2.-11.-30-18					
250. muskaraca iz kruscice transportovani jučer =						
sefardska općina =						

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD

Reg. br. 4859 Signatura: K-65-1-1-161 Br. negativa: K-65-1-1-161

Prilog 38: JIM, fond ŽOŽ, reg. br. 4859, sign. K-65-1-1/1-161.

stiže u transportu s više stotina Židova iz Zagreba 11. rujna, a 20. rujna stiže, također sa Zavrtnice, još 199 Židova.²⁵² Potom su dopremani inter-nirci iz sabirnih logora Kruščica kraj Travnika, iz Vukovara, Đakova i dru-gih.²⁵³ U Jasenovcu II u dvije barake za Židove i jednu za Srbe "koje su bile najviše za 400 ležaja, utrpali su u svaku preko 1.300 zatočenika", pa tako "nije bilo moguće leći, već se sjedilo i drijemalo preko cijele noći".²⁵⁴ I pre-ma sjećanju Ote Breyera dvije trećine logoraša bili su Židovi, jedna trećina Srbi, pa su tako i privilegirani zatočenici – logornici koji su raspoređivali na posao – bili "dva Židova, Diamantstein i Spiller, i jedan Srbin, čije ime ne znam".²⁵⁵ Na saslušanju u zatvoru UDB-e u Zagrebu 1947. Ljubo Miloš je izjavio da je po nalogu Luburića početkom listopada 1941. osobno popi-sao logoraše u Krapju i Bročicama, kojih je tada ukupno bilo najmanje 4.000, a možda i 5.000.²⁵⁶ Transporti su i nadalje stizali, ali broj se

²⁵² Berger, 44 mjeseca, 11-12; HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28207.

²⁵³ JIM, fond ŽOŽ, reg. br. 4859, sign. K-65-1-1/1-143.

²⁵⁴ Albert Maestro i Leon Koen, u: *Sećanja Jevreja*, 121 i 140.

²⁵⁵ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 897-898.

²⁵⁶ HDA, 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, u: *Elaboratu o radu Uredu III*, str. 11 i 78, Miloš govori o 5.000 zatočenika Jasenovca I i II, dok ih na saslušanju spominje 4.000; vidi i Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1014.

zatočenika u Jasenovcu I i II više nije bitno povećavao. S glađu i premlaćivanjima, sve raširenijim bolestima i "sve težim radom počela je opadati naša otpornost"²⁵⁷ i sve se više umiralo, a uskoro su počele i prve grupne likvidacije.²⁵⁸

Posade u Jasenovcu I i II bili su dijelovi ustaške 13. bojne i Ličke bojne, oni isti koji su tu dužnost prethodno obavljali u logorima Slana i Jadovno. Zapovjednik Jasenovca I bio je poručnik Ante Marić, zapovjednik II poručnik Ivan Rako. Obojica su prethodno bili časnici u zapovjedništvu logora Slana na Pagu, a prije toga ustaški povratnici koji su emigrirali još 1933. godine. Zapovjednici osiguranja i drugi dužnosnici u tim počecima jasenovačkih logora također je bilo osoblje provjereno u Jadovnu i na Slani: poručnici Vjekoslav Ile, Ivica Brkljačić, Anton Remenar, Maks Očić, ustaški povratnik Božo Đerek, zastavnici Matijević i Karla, vodnik Prpić itd.²⁵⁹ U Krapje i u Bročicu naprosto su prenijeli metode s Paga i s Velebita.

Maks Luburić održao je u logoru Krapje 7. listopada 1941. "stilistički dobar, a po sadržaju rafiniran govor". Ne prijeti, već laska okupljenima koji su većinom bili Židovi – da "su u prošlosti Hrvati dobro živjeli sa Židovima i da Hrvati nisu zaboravili dr Franka, da nije volja ustaša i Zagreba da se sa Židovima zlo postupa". No, naglašava Luburić kako "neki dr. Büchler želi osnovati komunističku republiku negdje na Plješivici, ali da će s takvim pokušajima ustaše znati obračunati". Kasnije su logoraši čuli da je zbog navodne veze s navodnim dr. Büchlerom ubijeno 83 logoraša.²⁶⁰

Svi preživjeli svjedoci prvih mjeseci Jasenovca najviše spominju glad kao najuporniju muku: "glad je razarala i onaj laki drijemež u koji bismo zapadali pred praskozorje".²⁶¹ Za zajutrak se dobivalo "malo tople vode", za ručak "nekoliko zrna graha bez malo masti ili brašna", a "večera je bila slična ručku". Ili, za ručak je umjesto graha znalo biti "dva do tri kuhana krumpira ... svi mi imali smo samo jednu težnju – najesti se. Najveća želja bila nam je kruh... i kod svih zatočenika bila je to glavna misao".²⁶² Egon Berger, koji je u Jasenovcu proživio 44 mjeseca, svjedoči: "najesti se – to je misao koja me je pratila kroz cijelo moje logorovanje".²⁶³

²⁵⁷ Berger, *44 mjeseca*, 13.

²⁵⁸ Približno podudarni opisi prilika i postupka prema zatočenicima u logorima Jasenovac I i II, u: Peršen, *Ustaški logori*, svjedočenja Zlatka Weillera, Ivana Činčuraka, Vladimira Carina i Ante Milkovića, 129-138; Adolf Fridrih, Jakov Atijas, Leon Koen i Jakov Kabiljo, u: *Sećanja Jevreja*, 28-33, 75, 84-85, 141.

²⁵⁹ HDA, 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, 55-56, 110, 111; Kovačić, *Zapovjednici*, 100-104; Krizman, *Pavelić i ustaše*, popis emigranata, 556-557.

²⁶⁰ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3775; radi se o svjedočenju Đure Schwarza, koje je preneseno i u Bilten ZOZ 38/1995.

²⁶¹ Carin, *Glad je hodala*, 38.

²⁶² Berger, *44 mjeseca*, 11-15.

²⁶³ Berger, *44 mjeseca*, 60-61.

Vladimira Carina od najteže su gladi nekoliko puta spašavali seljaci iz okolnih sela koji su "lukavo žmireći, vješto hvatajući trenutak kad bi ustaška straža odvratila pogled, bacali s kola klipove kukuruza duž ceste... Sklonjeni negdje u grmlju, halapljivo smo krunili zrnje."²⁶⁴ U izjavi iz 1945. i ponovno 1971. Albert Maestro "želi naročito naglasiti" da je "civilno stanovništvo sela Jasenovac i Krapje svakom prilikom nastojalo da nas logoraše potpomogne hranom, premda su se time izlagali opasnostima... Osjećam potrebu i dužnost da se u svoje i u ime mnogih pokojnika zahvalim za utjehu i hranu koju su nam kradomice davali, da bi nam utažili glad, čime su nekima stvarno produljili život do prilike, da mogu bijegom spasiti život."²⁶⁵

Da bi se utažila silna glad "jeli su se trava i lišće, ali su se vrlo teško probavljali... od vremena do vremena nailazili smo u zemlji na korijenje kupusa ili repe, mrkve ili nečeg drugog". Zatočnici su kao poslasticu pojedeli psa kojeg su pogazila seljačka kola, a bilo je i slučajeva skatofagije – zatočnici su vadili iz izmetina s ustaškog zahoda neprobavljena zrna graha ili što drugo.²⁶⁶ Umirati od gladi počelo se već u listopadu 1941. godine: zagrebački student tehnike Ivo Dirnbach bolovao je od dizenterije. Mučila ga je strašna glad i nekako je nabavio lonac graha. "Liječnik mu priđe i reče da ne smije to jesti, jer je odviše bolestan, ali Dirnbach ga zamoli plačnim glasom da želi umrijeti sit. Pojeo je i time skratio muke."²⁶⁷

Radilo se cijeli dan. Za ručak su se zatočnici morali vraćati u logor: "iako umorni da jedva dižemo noge, moramo na povratku pjevati". Budući da je mjesto rada udaljeno oko 3 km, dnevno se pješaci oko 12 km. Kako se radilo svaki dan, a zbog jesenskih kiša i ustaških maltretiranja uvjeti postaju sve teži, "slabiji već malakšu, pojavljuje se jak krvavi proljev, a ako ga se nije uspjelo za par dana zaustaviti, onda se umiralo".²⁶⁸

Dio logorskog rituala bila su i prebijanja – nakon jednoga batinanja od dvadesetorice logoraša preživjela su samo njih trinaestorica.²⁶⁹ Vladimir Carin detaljno je opisao kako je i sam bio teško pretučen.²⁷⁰ Od zime i od pomanjkanja vitamina i gladi zatočnicima su oticale noge, slabio im je vid, dobivali su staračke bore. Pred smrt su "dobivali masku iz koje vire

²⁶⁴ Carin, *Glad je hodala*, 68-69.

²⁶⁵ Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 118.

²⁶⁶ Berger, *44 mjeseca*, 11, 13, 38; Peršen, *Ustaški logori*, 168; Ciliga, *Sam kroz Europu*, 252.

²⁶⁷ Berger, *44 mjeseca*, 17, 51; *Popis žrtava*; U Židovskoj su općini smatrali još u početku studenoga da je Dirnbach živ, jer tada šalju paket na njegovo ime - JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-67.

²⁶⁸ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3774, 3789; Berger, *44 mjeseca*, 11.

²⁶⁹ Berger, *44 mjeseca*, 22.

²⁷⁰ Carin, *Smrt je hodala*, 69-72.

oči". Zatočnici su već po izgledu mogli ocijeniti koliko će tko još izdržati – dva, tri dana. "Ljudi su umirali lako i svjesno." Ing. Erich Neumann (1906) pred smrt je podijelio svoju imovinu prijateljima, i to je bilo posljednje što je pri svijesti izjavio. "Nakon nekoliko minuta počne fantazirati da će avionom u Bukurešt i da ga nije briga da ostane ovdje. Sutradan je bio mrtav." U zimi 1941/42. godine samo od gladi i iznemoglosti umiralo je dnevno oko 20 ljudi.²⁷¹ Zagrebački veletrgovac Geza Marton (48), čekajući u redu za ručak, vjerojatno otprilike oko Nove godine 1941/42 - "izgleda da je od slabosti i zime izgubio ravnotežu kada se nagnuo nad kazan, i najednom pade u njega. Druga dvojica koja su bila na redu izvade ga iz vrućeg kazana i bace ga u stranu. Bio je mrtav."²⁷² U prvo vrijeme "umiranje je ostavljalo mučan utisak. Kasnije nismo tako teško osjećali smrt ... svaki smo dan bili na nju pripravi."²⁷³

Već od prvih dana kada su transporti iz Gospića i sa Zavrtnice krenuli za Jasenovac zagrebačka Židovska općina nastojala je pomoći zatočnicima. U Jastrebarsko, gdje su se transporti iz Gospića znali i po više dana zadržavati, ŽBOZ je preko Crvenog križa i direktno poslala velik broj paketa i nešto novca. Oto Breyer je vidio kako su jednu veću pošiljku Crvenog križa ustaše zadržali za sebe.²⁷⁴ Ipak, mnogi paketi, neki vjerojatno i "carinjani", stigli su do adresanata, od kojih su neki bili spremni to podijeliti s ostalima. Đuro Medić je 11. travnja 1942. pred Nedićevim Komesarijatom za izbeglice i preseljenike u Beogradu izjavio da "u Jastrebarskom od ustaških vlasti nismo primali uopšte hrane, već su nas Srbe i Hrvate hranili Židovi, koji su od svojih kuća dobivali pakete, a i sami za novac nabavljali živežne namirnice."²⁷⁵ Kad je Vladimir Carin stigao u Jasenovac II (Bročice) još je imao dio pite od oraha koju mu je na Zavrtnici osobno dao rabin Freiburger, što je njemu i nekolicini logoraša malo olakšalo prve gladne dane.²⁷⁶ Petorica srpskih zatočenika iz Bijeljine koji su početkom rujna bili u Bročicama izjavljuju 13. travnja 1942. u Beogradu da su "Jevreji koji su u istom logoru bili smešteni dobivali živežne namirnice od svojih bogoštovnih opština, pa su od toga nešto malo otkidali i nama davali".²⁷⁷ Ovo je potvrda da napori ŽBOZ, usprkos strogoj izolaciji logora Jasenovac I i II, ipak nisu bili sasvim uzaludni. Nešto je od obilnih

²⁷¹ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3775, 3784-3785; *Popis žrtava*.

²⁷² Berger, *44 mjeseca*, 37; *Popis žrtava*; Marton je u studenom 1941. godine bio na popisu Židovske općine za slanje paketa - JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-67.

²⁷³ Berger, *44 mjeseca*, 12.

²⁷⁴ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 896.

²⁷⁵ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 231.

²⁷⁶ Carin, *Smrt je hodala*, 35.

²⁷⁷ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 241.

pošiljki iz Općine ipak već u rujnu 1941. stiglo do logoraša, što im je sasvim nakratko ipak ublažilo patnje, ali nije moglo utjecati na daljnju sudbinu. Prema svjedočenju Ota Breyera "oko 20. rujna svim zatočenicima oduzet je sav novac, sve dragocjenosti i vrednote i od tada nastaje period mučenja i zlostavljanja zatočenika na radovima i u samome logoru".²⁷⁸

Potkraj listopada pohapšeno je u Sarajevu oko 1.000 židovskih muškaraca između 16 i 60 godina starosti, te su oni u grupama prebacivani u Jasenovac I i II. Obavještavana o tome redovito iz Sarajeva, zagrebačka Židovska općina pokušava intervenirati. "Predočili su stanje predstojniku Židovskog odsjeka (Vilku Kühnelu – op. ur.), no razabrali smo da se u toj stvari ne da ništa učiniti", javljaju predsjednik Kon i tajnik Klein u Sarajevo ishodu svoje intervencije. "Ovi će interniranci vjerojatno biti smješteni u logoru u Jasenovcu i dijeliti sudbinu ostalih interniraca."²⁷⁹ Ubrzo stižu novi transporti iz Sarajeva, iz Visokog, a zagrebačka je općina o svemu tome informirana i traži načina da pomogne.²⁸⁰

Kako bi neutralizirale vijesti o gladi, bolesti i ubijanju u logorima, ustaške su vlasti otprilike od kraja rujna ili u početku listopada 1941. godine uvjeravale predstavnike ŽBOZ kako "će se osnovati jedan rezervat za Židove u koji bi se imalo smjestiti sve hrvatske Židove. Taj bi rezervat zapremao oko 50.000 jutara zemlje (nešto više od 25.000 ha ili preko 250 km²) s 11 napuštenih pravoslavnih sela, negdje u blizini Jasenovca. Židovi bi tamo imali svoju samoupravu pod kontrolom jednog državnog činovnika." Naravno da to nisu nikada bili ozbiljni prijedlozi. Ipak je sredinom listopada u Židovskoj općini izrađen elaborat o osnivanju "Posebnog židovskog naselja". U popratnoj informaciji moli se da "odmah prestane odašiljanje Židova u logore... obustavi rekviriranje židovskih stanova... stanje u logorima učini snošljivijim... pusti sve bolesnike, starce i žene sa sitnom djecom".²⁸¹ Nema podataka da su vlasti te dokumente ikada ozbiljnije razmatrale, a sumorni ton pisama koja su odašiljana iz ŽBOZ ukazuje da vodeći ljudi općine u listopadu i studenome više nemaju iluzija o tome što se događa u Jasenovcu, ali se ipak "hvataju za svaku slamku" kako bi bar ublažavali teškoće gdje god se to još uopće može.

Prema iskazu Ljube Miloša prva masovna likvidacija zatočenika dogodila se potkraj listopada ili početkom studenoga 1941. u logoru Jasenovac I: "Luburić je dao nalog poručniku Remenaru, koji je tada bio upravitelj gospodarskog ureda, da izvrši putem gladi likvidaciju logora Krapje. Remenar je isti nalog počeo sprovoditi, ali je radi toga došlo do pobune

²⁷⁸ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 897. Također vidi str. 389-390 u ovoj knjizi.

²⁷⁹ Brojevi se razlikuju od dopisa do dopisa, u nekima se spominje 2.000 pohapšenih - JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4859, sign. K-65-1-1/1-91, 1-115, 1-121.

²⁸⁰ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4859, sign. K-65-1-1/1-93, 1-97, 1-104, 1-116, 1-117.

²⁸¹ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 112, 279; kut. 17, 4926-4936.

zatočenika. Pošto se ova pobuna dogodila noću, to je straža otvorila vatru i tom prilikom je jedan veći broj zatočenika ostao na licu mjesta mrtav. Poslije ove pobune, a kao represaliju, Lužurić je doveo u Jasenovac Pokretni prijeki sud s Ivanom Vignjevićem na čelu, koji je oko stotinu zatočenika iz logora Krapje osudio na smrt. Samo strijeljanje izvršio je osobno Luburić. Ovo je po mome mišljenju bilo prvo masovno ubijstvo zatočenika, koje se je desilo u Jasenovcu i Krapju. Ovo je, koliko se ja sjećam, i jedina likvidacija, kojoj se pokušalo dati pravna podloga. Sve kasnije likvidacije, izvršavale su se bez ikakvih prethodnih istraga, suđenja ili nešto tome slično. Mislim da je još nekoliko puta bilo suđenje, ali to su bili samo pojedinačni slučajevi.²⁸² Sjećanja preživjelih zatočenika ne pobijaju Milošev opis, ali prvo masovno ubojstvo vide u ponešto drugačijem svjetlu: npr. Oto Breyer tvrdi da je to bila "po ustašama inscenirana pobuna" kako bi se našlo opravdanje za masovnu likvidaciju.²⁸³

U listopadu i studenome "tri tjedna neprekidno je padala kiša. Voda se u barakama popela preko bridova donjih ležajeva. Svake noći umiralo je u svakoj baraci po nekoliko zatočenika."²⁸⁴ Naposljetku je Sava probila slabe i nedovršene nasipe. "Od silne vode logor je stršio iz mora kao otok. Ustašama nije preostalo drugo, nego da nas nekamo prebace."²⁸⁵ Logori Jasenovac I i II napušteni su između 14. i 16. studenoga. Prema opisima svih preživjelih zatočenika preseljenje je bila prava kalvarija. Od oko 3.000 do 4.000 zatočenika iz oba logora u Jasenovac III stiglo ih je svega oko 1.500,²⁸⁶ a Leon Koen drži da je "oko dve do dve i po hiljade potpuno iscrpljenih logoraša bilo premješteno u Jasenovac III - Ciglanu".²⁸⁷ Provizorno su smješteni u zgradu Ciglane, jer su se barake za zatočenike još

²⁸² HDA, 013.2.30. Dosje Ljubo Miloš, 57-58, također i 11-12; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1054, 1077; Tuđman, *Bespuća*, 324-326, dokazuje da su ukupni brojevi o žrtvama Jasenovca u iskazu Ljube Miloša krivotvoreni, tj. da su na dva ključna mjesta nečijom rukom naknadno unesene brojke. Međutim, Tuđman ne poriče vjerodostojnost ostalih dijelova Miloševa opisa, koje drži "izjavama čovjeka koji je svjestan da je sudjelovao u *nepojmljivim* (podvukao F. T.) zlodjelima u izgubljenom ratu, pa pred smrt priznaje sve što zna i što mu - vjerojatno probuđena - savjest dopušta". Miletić opširno prenosi relevantne dijelove Miloševa saslušanja iz zatvora (Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1010-1023.) i dijelove Miloševa "Elaborata o radu Ureda III" (Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1051-1089.). S obzirom na bitne podudarnosti sa sačuvanom dokumentacijom, kao i s iskazima preživjelih zatočenika, svjedočenja Ljube Miloša mogu se smatrati vjerodostojnima, izuzev u procjeni broja žrtava i u nekim minimalizacijama osobne krivnje. Važan su izvor za saznanja o upravljačkoj strukturi jasenovačkog kompleksa, o njegovim namjenama, općim karakteristikama i funkcioniranju.

²⁸³ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 897.

²⁸⁴ Carin, *Smrt je hodala*, 45.

²⁸⁵ Svjedočenje Ante Milkovića, u: Peršen, *Ustaški logori*, 138.

²⁸⁶ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 20, 224.

²⁸⁷ *Sećanja Jevreja*, 141.

gradile.²⁸⁸ Već te prve noći u Ciglani "iz grupe Jasenovac II umrlo je oko 50 zatočenika, jer su ih putem tukli do iznemoglosti".²⁸⁹ Grobari, koji su kasnije iz Jasenovca III išli uklanjati tragove, pričali su da su u Jasenovcu II zakopali 1.200 leševa.²⁹⁰ U barakama logora Krapje zatekli su jezive prizore: oko 550 nepokopanih smrznutih leševa koji su tamo bili zaključani i ostavljeni nakon napuštanja logora.

Zima 1941-1942: logor smrti

"Sa preseljenjem logora I i II te formiranjem logora III rukovodio je Luburić", tvrdio je Ljubo Miloš, koji je tih dana bio imenovan zapovjednikom radne službe zatočenika u Logoru III.²⁹¹ U rujnu 1941. Luburić je proveo 10 dana "radi upoznavanja" u logoru Sachsenhausen-Oranienburg nedaleko Berlina,²⁹² odakle se vratio s nekim novim idejama, posebno "o osnivanju logorske radne službe".²⁹³ Sachsenhausen, osnovan 1936, bio je jedan od tri najveća konclogora na području Trećega Reicha kroz koji je do 1945. prošlo oko 200.000 zatočenika – njemačkih Židova i političkih protivnika režima, antifašista iz okupiranih zemalja, sovjetskih zarobljenika. Više od 100.000 pomrlo je ili pobijeno u samom logoru. U nekoliko industrijskih pogona zatočenici su – a njihovo se brojno stanje kretalo oko 25.000 – radili za potrebe njemačke vojske.²⁹⁴ Siegfried Kasche, poslanik Trećega Reicha u NDH, tvrdi da je "planove za izgradnju (jasenovačkog) logora izradio kapetan Luburić već u emigraciji. Oni su poslije razgledanja njemačkih instalacija poboljšani."²⁹⁵

Po uzoru na Sachsenhausen Luburić je očigledno s Bačićevim pogonima u Jasenovcu planirao uspostaviti sličan logor kombiniranoga tipa – za potrebe vojske i za izolaciju i likvidaciju "nepoćudnih". Međutim, do kraja 1941. Bačićeve se pogone nije stiglo preadaptirati niti je cijeli prostor bio osposobljen za prihvata većeg broja zatočenika.

Položaj jasenovačkog logorskog kompleksa, a posebno Jasenovca III, bio je vrlo pažljivo odabran: dio logora, uključujući i kasnije pripojenu

²⁸⁸ Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 122.

²⁸⁹ Jakov Kabiljo, u: *Sećanja Jevreja*, 87.

²⁹⁰ Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 123; Peršen, *Ustaški logori*, 139-140.

²⁹¹ HDA, 013.2.30, 64; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1061.

²⁹² Izjava Vjekoslava Luburića u zapisniku od 5. 11. 1941, HDA, MUP RH, spis II-91, USIKS 337/41, 813-814; *Dnevnik Dijane Budisavljević*, rukopis u HDA, nadnevak 9. 7. 1942.

²⁹³ HDA, 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, 10, 64; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1061.

²⁹⁴ *Encyclopaedia Judaica*, sv. 14, 597-598.

²⁹⁵ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 170.

kaznionicu u Staroj Gradiški i Bačićeva postrojenja, nije trebalo graditi ispočetka. Kompleks je zbog blizine Save i Une te teško pristupačnog i plavljenog područja Gradine s juga praktički bio neosvojiv, a kanal Veliki Strug bio je prilično dobra zaštita sa sjevera. Logor je bio smješten usred močvarnog Lonjskog polja, odnosno Mokrog polja. Jedan od logoraša u ožujku 1942. godine naveo je kao bitne karakteristike da se logor nalazi "na podvodnom i nepristupačnom zemljištu, pa je bekstvo iz njega nemoguće" te "što su se na tom terenu već nalazili pogoni firme 'Bačić i drug'".²⁹⁶ Uostalom, partizani se nikada nisu usudili napasti logor, jer su procjenjivali da bi, čak i da svladaju vrlo jake ustaške jedinice, teško mogli spasiti logoraše – "mi, slavonski partizani više od svega smo željeli da likvidiramo tu prokletu Pavelićevu klanicu u Jasenovcu. Ali, želje su bile jedno, a mogućnosti drugo".²⁹⁷ Ustaše su logor relativno lako mogli braniti, a prugom im je iz ne predalekog Zagreba i Siska pomoć mogla vrlo brzo stići. Jasenovac je bio vrlo povoljno rješenje i zbog lakog dopremanja potencijalnih zatočenika: već je postojala pruga, a i sam logor bio je centralno postavljen u odnosu na značajne židovske zajednice od Karlovca do Dunava, koje su ustaše planirali deportirati. Također, logor je bio i u blizini značajnih koncentracija srpskog stanovništva na Baniji i Kordunu, u sjevernoj Bosni i zapadnoj Slavoniji.²⁹⁸

Poplave i neprestane kiše u prvoj polovici studenoga ugrožavaju i sam Jasenovac III. Ravnateljstvo ustaškog redarstva telegramom od 13. studenoga izvješćuje Veliku župu Vrhbosna "da se do daljnega nema ni jedna osoba upućivati u logor Jasenovac".²⁹⁹ Vjerojatno pod pritiskom takva stanja i dolaska oko 1.500 preživjelih iz napuštenih logora I i II, Luburić i Miloš proveli su 14. studenoga prvi pokolj veće grupe zatočenika u logoru Jasenovac III i "od toga dana je nastavljeno masovno ubijanje".³⁰⁰ Kada je iz napuštenog Jasenovca II druga grupa zatočenika, u kojoj je bio i Leon Koen, stigla "pred kapiju glavnog logora, bila je ondje velika gomila od četiri-pet stotina mrtvih. Bili su to polugoli kosturi, koji su ležali jedan preko drugog. Ustaše su natjerale zatočenike ovog logora ujutru da ih nabacaju na zaprežna kola i odvuku skelom preko Save, gdje su i zakopani u zajedničku jamu. To su većinom bili Srbi i stariji Jevreji, među kojima je bilo i mnogo uglednih. Sjećam se da je među ovima bio i rabin ham Moše Nisim Papo."³⁰¹

²⁹⁶ Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 705.

²⁹⁷ Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 705-709; O mogućnostima da se oslobodi Jasenovac detaljno diskutira i Strčić, *Jasenovac*, 61-63, 95-96.

²⁹⁸ O tome Peršen, *Ustaški logori*, 122.

²⁹⁹ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 93.

³⁰⁰ *Sećanja Jevreja*, 122.

³⁰¹ Leon Koen, u: *Sećanja Jevreja*, 141-142; riječ "ham" je kratica od "haham", titula židovskog teologa s najvišim obrazovanjem, nešto poput "doktor teoloških znanosti".

Tim se metodama vrlo brzo uklonio "višak" zatočenika, a vjerojatno je jenjala i opasnost od poplava, pa je već 18. studenoga Župska redarstvena oblast u Sarajevu obavijestila da upućuje "u koncentracioni logor Jasenovac" 116 osoba s urednim popratnim popisom i s osobnim podacima u kojima se pod rubrikom "vjera" nalazi 47 obilježenih s "grk.ist.", 39 "rkt.", 17 "islam", 10 "židov" i 3 "židov rkt." Međutim, 11 od onih koji su smatrani "rkt." nose izrazito židovska prezimena (Papo, Stern); očigledno se radi o pokrštenima koji su po zakonima od 30. travnja 1941. ipak smatrani Židovima. Osim toga, to je najraniji dokument iz kojeg je vidljivo da se u Jasenovac šalju i žene – ovaj puta njih 23. Apsurdna je politička kvalifikacija otpremljenih – 107 puta "kom." (komunist) i 9 puta "čet." (četnik) – jer je iz popisa vidljivo da su otpremane cijele srpske i židovske obitelji, dakle po vjerskome i rasnome kriteriju, a ne političkome.³⁰²

Narednih dana u Jasenovac III sve učestalije stižu transporti uhićenika iz cijele NDH. Kvizizakonsku podlogu predstavlja Pavelićeva *Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore* od 25. studenoga 1941. po kojoj "odluku o upućivanju na prisilni boravak... donosi Ustaško redarstvo kao grana Ustaške nadzorne službe", i "proti odluci... nema pravnog lieka ni tužbe na upravni sud", a "trajanje boravka u sabirnim i radnim logorima ne može biti kraće od tri mjeseca ni duže od tri godine".³⁰³ Po svjedočenju Ljube Miloša od toga dana u Jasenovac stižu "dvije vrste zatočenika. Prva vrsta su bili oni, koji su bili upućivani redovnim odlukama RAVSIGUR-a i u kojima je naznačeno trajanje kazne... Druga pak vrsta zatočenika bili su oni masovni transporti koji su upućivani skoro sa svih strana bivše NDH. Ovi zatočenici dolazili su bez ikakvih odluka, eventualno samo s nekim skupnim popisom."³⁰⁴ Miloš tvrdi da je "Luburić odredio da brojno stanje uvijek varira oko 3.000, jer je ta cifra uglavnom bila dovoljna da podmiri sve potrebe radne službe... Bilo je slučajeva, kad je logor brojio i po 5.000 zatočenika, ali dotična cifra nije mogla dugo trajati, jer se je u takvom slučaju vršila likvidacija 'viška'... Ovo likvidiranje 'viška' konstantno se sprovodilo od prvih dana osnivanja logora, pa sve do zadnjega dana njegova opstanka... Kad je brojno stanje bilo popunjeno obično je s novopridošlim zatočenicima dolazio odmah i Matković,³⁰⁵ koji je odredi-

³⁰² Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 95-97.

³⁰³ *Narodne novine*, 188, 26. 11. 1941; *Ustaša, Dokumenti*, 215-216; Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 98-100.

³⁰⁴ HDA, 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, 73; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1070.

³⁰⁵ Ivica Matković bio je nadstojnik Općeg odjela Zapovjedništva logora u Jasenovcu, klanje i zapovjednik logora - *Tko je tko u NDH*, 261.

vao koliko će broj ljudi biti uvršten u logor, dok je ostali dio bio vođen na likvidaciju.³⁰⁶

To je trajalo, gotovo bez prekida, od sredine studenoga 1941. do ožujka 1942. godine. Najveća likvidacija 'viška' dogodila se na Badnjak i Božić 1941. Sa stanovitim nebitnim razlikama pamte je svi preživjeli iz Jasenovca III. Luburić je na sam Badnjak opet održao zatočenicima jedan od svojih licemjernih govora: "evo, morao sam prekinuti svoje božićne praznike, jer sam doznao za nepravde u ovome logoru... zato sam došao uspostaviti red. Bio sam u Đakovu i tamo sam naredio da se uredi za prijem starijih i boleasnih zatočenika iz Jasenovca. Vi ostali zatočenički sačinjavate radni logor."³⁰⁷ Mnogi su povjerovali da je to božićni poklon za logoraše, pa ih je na Luburićev poziv više od tisuću požurilo pred Upravnu pisarnu prijaviti se za "premještaj" u Đakovo. Berger i Carin opisuju kako su one koji su se prijavili pred Upravnom pisarnom dočekali s mitraljezima "te je poginulo 1.200 ljudi u nevjerojatno kratkom vremenu". Ostali svjedoci tvrde da se to dogodilo na prvi ili drugi dan Božića i da su zatočenički koji su se prijavili za Đakovo izvedeni izvan logora i tamo likvidirani.³⁰⁸ Odonda se među zatočenicima "odlazak u Đakovo" crnohumorno upotrebljavao kao šifra za likvidaciju. Ljubo Miloš u istražnom postupku poslije rata tvrdi da je u tom pokolju moglo biti do 500 žrtava.³⁰⁹ Čulo se kako neki ustaše pričaju da su ti Židovi ubijeni "u čast Krista" u Božićnoj noći.³¹⁰ Jedan od onih koji su skončali na taj način bio je i Zagrepčanin Milan Israel.³¹¹

U tom razdoblju, potkraj 1941. i početkom 1942. godine, broj Srba počeo je nadmašivati broj Židova i vrlo je brzo Srba bilo nekoliko puta više. Iz Karlovca, kao odmazda za upad grupe partizana u grad, u Jasenovac je 25. studenoga otpremljeno nešto više od 300 uhićenika, od toga 260 Srba, a ostatak uglavnom Židovi. Koliko je poznato, gotovo nitko od te grupe više se nije javio, a po nekim svjedočenjima većina je odmah odvedena na likvidaciju.³¹² U siječnju 1942. dopremljena je u Jasenovac (i

³⁰⁶ HDA, 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, 69-70, 78-79; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1066; takav prikaz likvidacije 'viška' prekobrojnoga stanja od 3.000 do 5.000, potvrđuju i sva svjedočenja o logoru III u *Sećanjima Jevreja*. Vidi i Peršen, *Ustaški logori*, 145.

³⁰⁷ Berger, *44 mjeseca*, 46, 52; također svjedočenje dr. Teodora Grünera, po pričanju njegova oca, natkantora Bernharda Grünera.

³⁰⁸ Jakov Kabiljo, u: *Sećanja Jevreja*, 90; Carin, *Smrt je hodala*, 109-110; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 904, 1102.

³⁰⁹ HDA, fond MUP SRH, 013.0.65, II dio, 47.

³¹⁰ Svjedočenje dr. Teodora Grünera, po pričanju njegova oca, natkantora Bernharda Grünera.

³¹¹ Svjedočenje Berte Israel rod. Švarcenberg.

³¹² Pismo Danice Kos, rod. Mamula, u posjedu autora ove knjige; svjedočenje Brane Majdera, koji je iz cijele grupe prije transportiranja pušten kući; svjedočenje Vukašina Žegarca o likvidaciji u Jasenovcu, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 225.

Staru Gradišku) najveća grupa zagrebačkih Židova, njih oko 1.500.³¹³ Prema svjedočenju Jakova Kabilja "Jevreji iz svih krajeva NDH bili su dopremljeni do proljeća, ali su pojedinci i manje grupe, porodice, došle i kasnije, ljeti. Od velikog broja mladih i starijih, koji su bili stigli do kraja 1941. godine, nije do proljeća ostalo ni 10%."³¹⁴

Općenito je zima 1941/42. godine za zatočnike bila najteže razdoblje u cijela 44 mjeseca postojanja logorskog sustava Jasenovac. U prvo vrijeme po osnivanju logora radilo se na tzv. Nasipu prema Savi, koji je zatočnike toliko "izmoždio, da su masovno umirali, ili su ih kada posve oslabe i ne mogu više da rade, jednostavno ubijali". Svakog je dana "bilo više ubijenih na putu do Nasipa i nazad, kao i na samom radilištu, raskvašenoj obali Save". Kako je u postotku među zatočenicima najviše Židova bilo 1941. godine, čini se vrlo logičnim zaključiti kako su u velikom broju umirali na upravo opisani način.³¹⁵ "Količinu hrane koja se izdavala zatočenicima određivao je osobno Luburić... i bila je stvarno veoma slaba i mogu reći nedovoljna... Jasno se vidi da je ishrana i zdravstveno stanje zatočenika namjerno sniženo na zadnji minimum", iskazuje Ljubo Miloš.³¹⁶ "Bila je te godine nezapamćena zima", opisuje Jakov Kabiljo. "Bio je napadao visok snijeg, a temperatura je bila, od polovine decembra, svaki dan sve niža. Zatočnici su se vukli po logoru bez hrane i napola goli i bos, neobrijani i prljavi. Vode nije bilo, jer se smrzla, pa se ljudi uopće nisu prali. Zbog nečistoće zavladao je i bolest (pjegavi tifus) od koje je umrlo mnogo zatočenika. Pored toga umrlo je mnogo ljudi i od zime... Koliko je dnevno umiralo, ili nestajalo, također se nije znalo, ali je dovoljno ako napomenem, da je bilo oko 120 zatočenika-grobara... koji su mrtve nosili, zakopavali, bacali u Savu... (i) nisu smjeli imati kontakt s drugim zatočenicima, da ne bi ođavali šta su sve vidjeli i morali uraditi. Zato su grobare svaka dva-tri mjeseca likvidirali... i stalno ih mijenjali."³¹⁷ Gabrijel Winter, privatni činovnik iz Zagreba, koji je u jasenovačkom logoru bio kočijaš i tako uspio pobjeći, svjedoči kako je na čelu te grobarske grupe išao "Dudo Bararon, Tuzlak Jevrej, raskopčanog kaputa da mu se vidi revolver. On je pored Danona bio najistaknutiji član tzv. 'D' grupe koja je kopala jame za mrtve, a i sama ubijala zajedno sa ustašama i snimala žrtve" – ali ni od takvih nitko nije izmakao smrti, jer "nijedan živi svjedok tih strašnih djela nije smio ostati živ."³¹⁸

Ustaške vlasti u Zagrebu ipak nisu bile sasvim neosjetljive na jezive priče koje su kolale o Jasenovcu niti na prigovore katoličke crkve i tali-

³¹³ Vidi str. 406-407 u ovoj knjizi.

³¹⁴ *Sećanja Jevreja*, 88.

³¹⁵ *Sećanja Jevreja*, 29, 33.

³¹⁶ HDA, 013.2.30, 68-69; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1065-1066.

³¹⁷ *Sećanja Jevreja*, 87.

³¹⁸ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 556; *Sećanja Jevreja*, 87.

janskih i njemačkih predstavnika. Stoga je 6. veljače 1942. Dido Kvaternik u Jasenovac doveo međunarodnu komisiju koja je očigledno bila manipulirana, čega su morali biti svjesni i članovi komisije, jer nitko od njih nije sa zatočenicima progovorio ni riječi. Da bi posjetioci o logoru stekli što bolji dojam, iz Zagreba su prethodno za logorsku ambulantu i bolnicu stigli novi kreveti i posteljina. Prije nego je došla komisija, na ormariće su kraj kreveta stavljene jabuke, što se nikada ni prije ni poslije nije dogodilo. Danima prije dolaska komisije zatočenci su tjerani da uredi logor. Tri dana su dobivali bolju hranu. Svi su logoraši dobili oko ruke trake s brojevima – Židovi žutu, Srbi plavu, Hrvati crvenu, Muslimani zelenu. Najstrože im je zapriječeno da sa članovima komisije ne smiju razgovarati i da na svako pitanje moraju odgovoriti samo – "ja sam broj taj i taj, podatke možete dobiti u upravi". One koji nisu jako loše izgledali stavili su u krevete da "glume bolesnike, a čini se da su neki, koji su bili posve iscrpljeni, ubijeni kako ih komisija ne bi takve vidjela".³¹⁹ Njemački izaslanik u Zagrebu Siegfried Kasche kasnije je ustvrdio kao se "sa dobrim razlogom, mogu odbaciti kao neosnovane sve glasine koje kruže o Jasenovcu", jer logor ostavlja "u potpunosti besprijekoran i dobar utisak". Kasche je pridodao da je "brojno stanje trenutno oko 1.000, od toga su otprilike 75% Židovi. Ostatak otpada na Cigane, Srbe i komuniste."³²⁰ Nije jasno otkuda znatna diskrepancija ove brojke s onom koju spominje Ljubo Miloš (3.000 do 5.000 zatočenika); moguće je da je Kasche bio krivo informiran, moguće i da je logorska vlast pobila čak do dvije trećine zatočenika koji su "lošije" izgledali i koje posjetioci nisu smjeli vidjeti.

Nakon te posjete u zagrebačkom su se tisku pojavili članci naslovljeni poput – *Jasenovac nije ni mučilište, a ni oporavilište* i *Jasenovac nije ni lječilište ni mučilište*.³²¹ Želio se stvoriti dojam da je tretman strog, ali pravedan, da zatočenci rade kvalitetno i s velikim elanom (naslov *Nepokolebiva volja za poštenjem*). Autor teksta tvrdi da se "među Židovima opažaju tri tipa. Jedni se upravo bacaju na posao, i čine sve za poboljšanje svoga prolaznog položaja i sve zaboravljaju. Drugi ostaju sami sebi vjerni: traže toplo, uzimlju brzo posao u ruke, kad netko dolazi, drzovito se smiju u lice i čine se, kao da to sve skupa nije ništa. Treći, ozbiljniji, gledaju u prazno s ugaslim licima, u kojima se vide sjene slomljenog otpora." Tekst završava zaključkom da gore žive Hrvati u malim selima negoli ovi logoraši.

Poslije odlaska komisije zdravi logoraši koji su u ambulanti i bolnici "glumili" bolesne izbačeni su iz kreveta, privremeno poboljšana hrana reducirana je na staru izgladnjujuću mjeru i sve se vratilo na staro.

³¹⁹ Berger, *44 mjeseca*, 52-55; Carin, *Smrt je hodala*, 118-121; Albert Maestro i Jakov Atijas, u: *Sećanja Jevreja*, 77, 127-128; o dolasku komisije Ljubo Miloš, HDA, 013.2.30, 15-16.

³²⁰ Miletić, *Jasenovac*, knj. I, 172.

³²¹ *Hrvatski narod*, 10. 2. 1942; *Spremnost*, 3. 3. 1942; članak dr. Hermanna Proebsta u: Miletić, *Jasenovac*, knj. I, 174-177.

Iako pod najstrožom naredbom da moraju šutjeti, grobari su svojim suzatočenicima ipak ponešto pričali o svirepostima kojima su prisustvovali. Ne prenosimo te posredne opise, jer nemaju potvrdu. Donosimo samo jedan, iskaz slučajnog očevica Alberta Maestra, čija se iscrpna svjedočenja o prilikama u logoru općenito mogu ubrojiti među najtreznija i najodmjerenija. Iskaz je zapisan i ovjeren svjedocima u listopadu 1945, kada je i sjećanje bilo živo: "Na prvi dan Božića 1941. otišle su ustaše sa maljevima potcikujući u baraku Srba. Čim su ušli u istu, počeli su tući i vezivati ruke žicom. Duga kolona zatočenika sa jakom pratnjom, kojoj je na čelu bila naprijed navedena grupa Luburićevih suradnika, otišla je prema istočnom izlazu. Oko 300 m od logora bila je već iskopana jama, uska ali dugačka, za ove zatočenike. Ja sam upravo tada bio dobio smjenu na glavnoj kapiji i pošao sam u novu baraku Ekonomije, odakle se moglo promatrati što se događa. Premda sam bio tako potresen da sam mislio da ću se duševno i fizički slomiti, nešto je u meni govorilo da moram izdržati. Htio sam da za takva zvjerstva ostane ma ko živ kao svjedok... Zatočenici su bili dotjerani i poredani s jedne i s druge strane jarka. Po naređenju svi su se morali okrenuti jarku, a za njima su ustaše udarile svakog maljem po glavi. Onesvješćeni su padali, a koljači su onda dokončavali kamama. Primijetio sam kako su neki zatočenici nastojali da što prije stignu pod malj i da ne gledaju kako drugove mrcvare."³²²

Godina 1942.

Za dio jasenovačkih logoraša u proljeće 1942. prilike su se poboljšale, ne samo klimatske. "Od mog hapšenja 1941. pa do aprila 1942. godine nisam se mogao javiti nikome izvan logora, kao ni svi ostali zatočenici, tako da vani nisu ni znali da li sam živ, ni gdje se nalazim",³²³ ali "nekako krajem marta 1942. bilo je odobreno pisanje (dopisnica) i primanje paketa zatočenicima".³²⁴ "Možete zamisliti naše veselje kada su počeli stizati prvi paketi i odgovori od porodice... Istina, od paketa su sve što je bilo bolje oduzimali, ali i svaka malenkost hrane, koju su ostavili je za nas mnogo značila".³²⁵ U zagrebačkoj Židovskoj općini precizna evidencija o pristiglim dopisnicama iz Jasenovca i odaslanim paketima postoji od lipnja 1942. godine.³²⁶

³²² Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 124-125; o tome i Ljubo Miloš: "U početku, likvidacije su se vršile putem streljanja, a kasnije je to ukinuto, te se je upotrebljavala sjekira ili malj" - HDA, 013.2.30, 79.

³²³ Jakob Danon, u: *Sećanja Jevreja*, 20.

³²⁴ Oto Breyer, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 907.

³²⁵ Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 41.

³²⁶ *Kartoteka Jasenovac*.

Tijekom zime 1941/2. postupno se u Jasenovcu III uspostavio sustav selekcioniranja zatočenika. Oni sa zanatom ili nekom drugom potrebnom strukom raspoređivani su u logorske proizvodne pogone, radionice i na ekonomiju, gdje je postupak prema zatočenicima bio relativno bolji. Mnogi iz te grupe preživjeli su u logoru i po nekoliko godina, ali na kraju ipak nisu izbjegli sudbini većine ostalih logoraša.³²⁷ U drugoj su grupi bili mladi i zdraviji zatočenici bez poželjnih stručnih znanja koji su raspoređivani na razne fizičke radove; u surovim uvjetima na izgradnji nasipa uz Savu u zimi i proljeće 1942. brzo su umirali, dok su se na drugim poslovima (utovar i istovar, poljoprivredni radovi i sl.) mnogi i dulje održavali na životu.³²⁸ U trećoj su skupni bili stariji i slabiji ljudi koji su zajedno s ostalim nepotrebnima i "nepoćudnima" raspoređivani u "grupu C", kasnije u zasebni logorski dio nazvan "Tri C", u kojem se vrlo brzo umiralo od gladi ili na skupnome stratištu.³²⁹

Prema nekim prvobitnim ustaškim planovima Jasenovac III trebao je postati centar industrije naoružanja za vojsku NDH, pa su u tom smislu po Luburićevoj naredbi u logorskoj tehničkoj crtaoni izrađivani neki vrlo zamašni projekti za izgradnju velikih postrojenja.³³⁰ Od toga se gotovo ništa nije ostvarilo, ali postojeći Bačićevi pogoni praradili su, uglavnom u proljeće 1942, i sve do kraja 1944. zapošljavali u prosjeku oko 3.000 logoraša: ciglana, pilana, tvornica lanaca, bravarija, keramička i puškarska radionica proizvodile su za vanjske naručitelje, dok su električna centrala, stolarija, postolarija, krojačnica, kovačnica, mlin, remenarija, automehaničarska radionica, građevinci, tesari, zidari, tehnički crtači radili uglavnom za potrebe logora i ustaške posade, koja je s okolnim obrambenim sustavom brojala oko 1.500 vojnika.³³¹ Razgranala se i ekonomija, sa štalama, svinjarnikom, mesnicom, ledanom, pekarom i s povremenim "pokretnim ekonomijama" u Feričancima, Gređanima, Jablancu, Bistrici, Mlaki i drugdje.

U nekima od tih pogona Židovi su bili najbrojniji ili bar zastupljeni u znatnom broju, jer je među njima bilo relativno najviše nekih obrtničkih i drugih stručnjaka, osobito među Židovima iz Bosne. Također su bili najbrojniji i u Jasenovcu IV, malom zasebnom logoru smještenom u bivšoj tvornici kože u samome mjestu Jasenovcu. Uspostavljen je u siječnju 1942, zapošljavao je do 200 logoraša i proizvodio je sve do početka 1945. kožu za vojsku NDH. Prema iskazima preživjelih, u tom je logoru tijekom

³²⁷ Peršen, *Ustaški logori*, 140-144; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1113-1117; Berger, *44 mjeseca*; Carin, *Smrt je hodala*.

³²⁸ Leon Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 112.

³²⁹ Isidor Levi, u: *Sećanja Jevreja*, 65-66; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1106-1109.

³³⁰ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 171-172; knj. 2, 903.

³³¹ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1066, 1069.

tri godine bilo najmanje maltretiranja i ubijanja logoraša, ali su na kraju u travnju 1945. ipak gotovo svi likvidirani, izuzev jedanaestorice koji su se spasili u proboju.³³²

Odlukom Ministarstva unutarnjih poslova od 17. veljače 1942. kaznionica u Staroj Gradiški reorganizirana je u "sabrni i radni logor" i dodijeljena jasenovačkom sustavu kao Jasenovac V.³³³ Razvila se u svojevrs-tan pomoćni pogon, gotovo po svim značajkama kao nešto smanjena rep-lika Jasenovca III. Dnevno se 1942. kuhalo prosječno za oko 3.000 logo-raša. Od toga je oko 850 muških i oko 300 ženskih radilo u stalnim proiz-vodnim pogonima i drugim radionicama i u logorskoj ekonomiji. Isto-dobno, sve do listopada 1942, i u Staru Gradišku povremeno su dolazili veliki transporti za masovnu likvidaciju.³³⁴ Stara Gradiška donekle se razlikovala od Jasenovca III po tome što je u njoj bilo razmjerno znatno više političkih zatočenika, Hrvatica i Hrvata, te žena i djece pretežno srp-ske nacionalnosti.³³⁵ Relativno je manje žena bilo u Jasenovcu III, gdje su također već od početka 1942. imale svoju posebnu nastambu.

Okružnicom RAVSIGUR-a od 30. prosinca 1941. obaviještene su sve velike župe da "Zapovjedništva sabirnih logora neće i ne smiju primati u logor ni jednu osobu, za koju nije izdana odluka o upućivanju u logor po Ustaškoj Nadzornoj Službi, ured I".³³⁶ Župska su se redarstva pridržava-la ove okružnice, ali jedinice Ustaške vojnice i Ustaške obrane nisu. U Ja-senovac i Staru Gradišku sve do listopada 1942. u valovima i na mahove stižu brojni transporti novih zatočenika bez ikakvih odluka i popratnih papira. Ipak, već u 1942, a osobito u 1943. godini, proporcionalno je sve više upućenih na osnovi administrativnih odluka, s određenim kaznama do tri godine, što ipak nije bila pouzdana zaštita od ustaške samovolje i ubijanja u logoru. Naročito su stradavali "trogodišnjaci", tj. osobe koje je Ustaško redarstvo uputilo na tri godine boravka u logoru. Navodno je u lipnju 1942. godine stigao u Jasenovac transport od oko 300 "trogo-dišnjaka" koji su odmah otpremljeni na Gradinu, "gdje su ih Cigani pobi-li".³³⁷ Godine 1942, 22. i 23. kolovoza, u Staru Gradišku stigle su "trogo-dišnjakinje", između njih i Zagrepčanke Margareta i Stela Berger, te su, po svemu sudeći, ubijene isti dan.³³⁸ U kartonu UNS-a za Ružu Singer iz

³³² *Sećanja Jevreja*, 13-15, 91-92, 162; Berger, *44 mjeseca*; Peršen, *Ustaški logori*, 228-232; iskaz Stojana Lapčevića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 963-964.

³³³ Kovačić, *Zapovjednici Jasenovca*.

³³⁴ Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 106-107, 268-269.

³³⁵ HDA, 013.2.30, elaborat Ljube Miloša, 81-82; Peršen, *Ustaški logori*, 232-233.

³³⁶ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 116.

³³⁷ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 11, 774; vidi i svjedočenje Gabrijela Wintera, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 227.

³³⁸ Svjedočenje dr. Teodora Grünera.

Kutine – "vjera: rkt./do 1941. jevrejska" – stoji da je "uhićena 27. lipnja 1942. prigodom čišćenja židova u Kutini i okolici" te je "odlukom Ureda I. br. 39259 upućena u logor Staru Gradišku na tri godine"; zatim je na kartonu dopisano da je "UNS Ured I. br. 86139 od 24. rujna 1942. dostavio da je predmetna dne 29. srpnja 1942. umrla u logoru".³³⁹ Postoje podaci da su neki zatočenički bili ubijani i nakon što je stigla odluka o njihovu puštanju na slobodu.³⁴⁰ Ipak, priličan broj osuđenika na kraće vremenske kazne, nakon izdržanog roka, po propisanoj je proceduri bio otpušten iz logora, ali među njima gotovo nikad nije bilo Židova ili Židovki. Nije ih bilo ni u prvom pomilovanju za 49 zatočenika koje je "pročitano 22. veljače 1942. pred logorašima koji su bili u nastupu"³⁴¹ niti u kasnijim pomilovanjima, kojima je do 1945. bilo obuhvaćeno najmanje 500 zatočenika.

U njemačkoj ambasadi u Zagrebu održana je od 23. do 31. siječnja 1942. konferencija na kojoj je konstatirano da je "hrvatska vlada izrazila svoju spremnost da sva zahtjevana lica preseli u Srbiju" i da će se "u slučajevima preseljenja iz nekog logora preseliti i članovi (uže) porodice", ali "uhapšenici smiju ponijeti sa sobom u Srbiju samo one stvari koje imaju pri sebi u logoru".³⁴² Po toj odluci prva grupa od oko 450 Srba otpremljena je 30. ožujka 1942. iz NDH u Srbiju, među njima i 13 logoraša iz Jasenovca i Stare Gradiške.³⁴³ Zatim je uslijedilo više takvih transporta.³⁴⁴ U lipnju 1942. stiglo je "ukupno 1200 osoba za radnu akciju Viking u Zemun. Sve te osobe potječu iz hrvatskog logora Jasenovac".³⁴⁵ Akcija Viking bio je šifrirani naziv za prisilno odvođenje uhićenika u Njemačku, uglavnom na radove u vojnoj industriji i na poljoprivredi, da bi se tako nadoknađivalo sve veće pomanjkanje radne snage. Prema iskazu ustaškog bojnika Ante Vrbana na radove u Njemačku otpremljeno je iz jasenovačkog logorskog sustava ukupno oko 10.000 zatočenika i zatočenica, pretežno Srba, ali i Hrvata i Muslimana.³⁴⁶ Posljednja velika grupa od oko 600 zatočenika odvedena je iz Jasenovca u Njemačku 18. veljače 1945, među njima i neki stari logoraši iz 1941. i 1942. koje je u Linzu 5. svibnja oslobodila američka vojska.³⁴⁷ Ustaške vlasti u te transporte nikad nisu uključivale Židove, a Nijemci ih ne bi ni prihvatili.

³³⁹ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 347-348.

³⁴⁰ Građa o Jasenovcu vrlo je obimna, vrlo različitog karaktera i različite upotrebne vrijednosti - vidi, primjerice, HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 11, 645-655.

³⁴¹ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 170.

³⁴² Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 152.

³⁴³ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 219, 228, 235, 248.

³⁴⁴ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 378-380.

³⁴⁵ Iz izvještaja policijskog atašea njemačke ambasade u Zagrebu od 13. srpnja 1942. u: Peršen, *Ustaški logori*, 182.

³⁴⁶ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1054.

³⁴⁷ Peršen, *Ustaški logori*, 182.

Istodobno s povremenim otpuštanjem relativno manjeg broja zatočnika, tijekom gotovo cijele 1942. vršene su u Jasenovcu III i Staroj Gradiški najmasovnije likvidacije velikih zatočeničkih transporta. Vojskovođa na zapovijed od 31. ožujka 1942. između ostaloga naređuje: "Ako se u blizini nekog sela dogodi napad na domobrane ili ustaše, poštanske suhoputne ili željezničke komunikacije ili državne ustanove, ima se dotično selo pretražiti, pa iz svih domova u kojima se ne nađu muškarci (odbjegli) sve osobe (ženske i muške, starce i djecu) odvesti kao taoce u koncentracione logore. Kuće, blago, žito i ostalo postaje državna svojina."³⁴⁸ Iz Glavnog stana poglavnika br. 400 javljeno je 27. travnja 1942. svim nadležnima da je "Zapovjedništvo Ustaške nadzorne službe izvijestilo da sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničen broj zatočnika".³⁴⁹ Uslijedila je naredba Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 20. svibnja svim potčinjenim pukovnijama da po nalogu Ustaške nadzorne službe od 16. svibnja br. 24789 "pokupe sve Cigane na svom području, te da ih u sporazumu s mjerodavnom kotarskom oblasti preprate u Jasenovac".³⁵⁰ Na osnovi izvještaja kotarskih oblasti o izvršenju može se zaključiti da je tom akcijom u narednih mjesec dana najmanje oko 10.000 Roma otpremljeno u Jasenovac.³⁵¹ Privremeno su smješćavani u logor "Tri C", gdje su im oduzimate sve stvari. Zatim su svi do jednoga likvidirani, najviše na Graniku i u Gradini, na najsvirepiji način koji je s mnogim jezivim detaljima opisan u mnogim publikacijama.³⁵²

Poslije zime 1941/42. najviše je uhićenika u logore Jasenovac i Stara Gradiška stizalo u lipnju i srpnju 1942. godine. Pored Roma u to vrijeme stižu i masovni transporti iz "očišćenih" područja kotareva Prijedor, Dubica, Gradiška, Bosanski Novi i Banja Luka za vrijeme njemačko-ustaške ofenzive na Kozaru. Brojna istraživanja na osnovi poimeničnih popisa ukazuju da je u to doba iz krajeva oko Kozare "dignuto" najmanje 68.000 neboraćkog stanovništva. Za više tisuća, vjerojatno i do 15.000, jasenovački su logori postali grobnice. Samo u općini Bosanska Dubica, koja je najviše stradala, popisano je 5.523 imena nestalih u ustaškim represalijama, najviše u Jasenovcu i u Staroj Gradiški.³⁵³ Za još više tih ljudi Jasenovac i Stara Gradiška bile su prolazne stanice u kojima su bili opljačkani, izgladnjeli i izmučeni, ali su im životi ipak bili pošteđeni. "Na područje Požeškog kotara upućeno je u zadnje vrijeme po Zapovjedništvu sabirnih logora u Jasenovcu 155 vagona izbjeglica s Kozare, što predstoji

³⁴⁸ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 259; Peršen, *Ustaški logori*, 155.

³⁴⁹ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 269-270; Peršen, *Ustaški logori*, 155.

³⁵⁰ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 290-291.

³⁵¹ Peršen, *Ustaški logori*, 156-159.

³⁵² Najviše pojedinosti o pokolju Roma iznosi Nikolić, *Jasenovački logor*, 257-272; Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 242-264.

³⁵³ Brojčani podaci prema Peršen, *Ustaški logori*, 159-160.

po prilici oko 10.000 duša. Po brzoglasnoj zamolbi koju sam upravo na Ustaškog bojnika g. Luburića obustavljeno je dalje šiljanje ovih izbjeglica na područje ovog kotara", stoji u zapisniku Kotarske oblasti Slavonska Požega od 30. kolovoza 1942. godine.³⁵⁴ Oko 6.000 ljudi s Kozare prebačeno je na sličan način u daruvarsko područje, više tisuća preko Zemu- na na rad u Njemačku.

Više od 10.000 kozaračke djece mlađe od 12 godina ostalo je u logori- ma Jasenovac III, Stara Gradiška i u privremenom logoru kraj Siska. Ro- ditelji su im poubijani ili su otpremljeni na radove u Njemačku, gdje djeca njihove dobi nisu mogla ići. U Zagrebu se vrlo brzo čulo o strahovitim dječjim patnjama: izglednija su, masovno oboljela, mnoga i poumirala. Uporna Dijana Budisavljević, Austrijanka udata za uglednog zagrebačkog kirurga i sveučilišnog profesora, uspjela je preko poznanstva s visokim njemačkim vojnim predstavnicima u Zagrebu isposlovati dozvolu da 9. i 10. srpnja posjeti dječju bolnicu i druge dječje nastambe u logoru Stara Gradiška. Bila je potresena jezivim prizorima, strašnijima od svega što se čulo u Zagrebu.³⁵⁵ Pokrenula je svoja poznanstva i veze, prijetila javnim istupima i uspjela natjerati visoke njemačke oficire da isposluju Pavelićev pristanak da se kozaračka djeca puste iz jasenovačkog logora. Uz pomoć Hrvatskog Crvenog križa, katoličkog Caritasa i nekoliko činovnika Odjela za socijalnu skrb u Ministarstvu udružbe oko 7.000 kozaračke djece smješteno je po bolnicama, domovima za gluhonijemu i drugu djecu, po raznim ustanovama, u logore u Jastrebarskom i u Gornjoj Rijeci, u pri- vatne domove. Gotovo isto toliko djece, vjerojatno čak oko 5.000, poumi- ralo je od bolesti i gladi ili bilo poubijano u jasenovačkim logorima.³⁵⁶

U razdoblju od 15. lipnja do 7. srpnja 1942. likvidiran je koncentra- cioni logor u Đakovu. Između 2.400 i 3.200 židovskih žena i djece dopre- mljeno je u Jasenovac III, pred ciglanu. Vagoni su danima stajali zaklju- čani na kolosijeku i u njima se masovno umiralo od vrućine, gladi i žeđi. Na kraju su preživjele "bile prevezene preko Save gdje su pobijene".³⁵⁷

Zapovjednici njemačkih vojnih jedinica u NDH i njihovi obavještajci raznim su se kanalima žalili na ustaški teror prema Srbima, koji im stva- ra teškoće: produbljuje kaos i potiče oružani otpor. Nedvojbena je i to bio jedan od razloga što je Pavelić u rujnu 1942. prisilio Eugena Didu Kvater- nika da podnese ostavku. Međutim, Luburić i jedinice njegove Ustaške obrane nastavile su u rujnu i listopadu akcije "dizanja" pravoslavnih sela

³⁵⁴ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 431.

³⁵⁵ HDA, dnevnik Dijane Budisavljević, rukopis, nadnevak 10. srpnja 1942; Jakovlje- vić, *Konclogor na Savi*, 107.

³⁵⁶ HDA, dnevnik Dijane Budisavljević, rukopis, nadnevak 11. srpnja 1942; Peršen, *Ustaški logori*, 272-279, 281-282, 288-290.

³⁵⁷ HDA, 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, 85; Albert Maestro u: *Sećanja Jevreja*, 128; opširnije o logoru Đakovo vidi str. 360-362 i 418-422 u ovoj knjizi.

u široj okolici Jasenovca. Iz sela Vinske, Vrele, Velike i Male Brusnice te Donjeg i Gornjeg Klakara 20. rujna dopremljeno je u Jasenovac 1.008 uhićenika. Iz uredno priloženog popisa vidi se da se radi uglavnom o ženama, starijim muškarcima i djeci, od kojih su 23 mlađa od jedne godine, najmlađe četiri dana.³⁵⁸ Dotad "mirna i lojalna sela" Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Strmen došla su na red 13. listopada, iz kojih je opet oko 1.000 ljudi dopremljeno u Jasenovac. Po naredbama Luburića i pod zapovjedništvom Ljube Miloša sela su sasvim opustošena.³⁵⁹ Čini se da je to prelilo čašu kod njemačkih vojnih predstavnika, jer se sve zbivalo u blizini pruge Zagreb – Beograd, koju su osiguravali s najviše snaga. Glavni predstavnik njemačke vojske u NDH Glaise von Horstenau odmah se otputio u Crkveni Bok i susjedna poharana sela. Zatražio je od Pavelića najstrože kažnjavanje "njegovih najvjernijih pristaša koje (sam) nazvao zločincima, ubojicama i nasilnicima".³⁶⁰

Pavelić je ovaj put morao popustiti. Luburić i Ljubo Miloš su smijenjeni i stavljeni pod istragu i internirani (što je zapravo bila farsa, jer su ubrzo pušteni i vraćeni na slične položaje).³⁶¹ Prije toga, Luburić je imao dovoljno vremena da uklanja neke tragove: spaljen je relevantan dio arhive, likvidirana je grobarska "grupa D", likvidirani su zatočnici kompromitantnog logora III C i sam logor. U tom je razdoblju izvršena je i likvidacija Židova i Židovki koji nisu radili u logorskim proizvodnim pogonima, u sanitetu ili na ekonomiji.³⁶² Dr. Pavao Spitzer, zatočenik i liječnik u zatočeničkoj bolnici Jasenovca III 1942. godine, svjedočio je ujesen 1945. pred Okružnim narodnim sudom u Zagrebu: "dne 20. studenoga 1942. Ivan (Hans) Hochsinger odveden je iz svoje logorske nastambe (barake) po agentima koji su odvodili zatočenike redovito na likvidaciju i nije se više vratio. Da je stvarno likvidiran znadem po tome što se je u ono vrijeme dnevno oko 200 zatočenika odvodilo na likvidaciju, a ovaj Ivan Hochsinger odveden je baš zadnji dan... Da je to doista bila likvidacija znali smo po tome što su se stvari likvidiranih vraćale u magazin i što su sami ustaše neposredno iza toga kazivali kako se koji od zatočenika prigodom likvidacije ponašao, naročito o poznatijima i ako se radilo o kakvom naročitom ponašanju."³⁶³ U sasvim nezavisnom svjedočenju 25. travnja 1945. Oto Breyer također tvrdi da je "posljednja veća likvidacija u 1942.

³⁵⁸ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 462-481.

³⁵⁹ Peršen, *Ustaški logori*, 161-164; također vidi HDA, 013.2.30, 27-28.

³⁶⁰ Broucek, *General im Zwellicht*, 166-169.

³⁶¹ *Tko je tko u NDH*, 241, 276. Opširno u HDA, 013, Dosje Ljubo Miloš i Dosje Luburić.

³⁶² Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 26-28 i knj. 2, 1108-1110.

³⁶³ Okružni narodni sud za grad Zagreb, zapisnik od 19. prosinca 1945, br. R 1410/45. dokument u obiteljskom arhivu prof. dr. Mirjane Gross; o Ivanu Hochsingeru, u: *Jasenovac*, 1113 i str. 170 u ovoj knjizi.

u logoru III bila 17. 18. i 19. studenoga kada su ustaše svaku večer zašli po barakama i odabirali Židove... i noću otpremali za Gradinu i tamo sve ubijali... i tako u ta tri dana pobili su otprilike 700 do 800 zatočenika Židova".³⁶⁴

U poimeničnim popisima u knjizi *Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije* uz gotovo sva imena zabilježena je i godina smrti. Iako je nepotpun, iz popisa se može zaključiti da je od jasenovačkih židovskih žrtava iz Zagreba oko 90% ubijeno ili umrlo u tom logorskom sustavu 1941. i 1942. godine. Približno su slični podaci o židovskim žrtvama sa cijeloga područja NDH.

Broj muških židovskih zatočenika u Jasenovcu i Staroj Gradiški u jesen 1942. godine bio je "danomice sve manji". Dominik Mandić tvrdi tih mjeseci da "Židova ima još nešto u Jasenovcu, ali ti strašno pate i propadaju".³⁶⁵ U Jasenovcu III, IV i V preostalo je početkom 1943. još oko 1.800 Židova, ali "koncem 1942. godine nije bilo više ni jedne jevrejske žene ni djeteta ni u jednom ustaškom logoru. Jedino je još nekoliko mladih žena bilo u Staroj Gradiški, koje su radile u krojačnici", svjedoči Albert Maestro.³⁶⁶

Miroslav Šalom Freiburger u siječnju 1943. godine u jednom pismu iznosi podatak da se zagrebačka općine brine o "600 zatočenika koji se redovito javljaju, a više nikoga nemaju". Prema Freiburgeru, "najmanji ih je dio iz Zagreba, jedva 5%. Sve ostalo iz pokrajine", dakle, radi se o otprilike tridesetorici Zagrepčana.³⁶⁷

"Mirne godine" i kraj

Godine 1943. i prvi mjeseci 1944. bili su u jasenovačkim logorima relativno najmirnije razdoblje. Bilo je znatno manje dopremljenih transporta u logor i nije bilo ni blizu toliko masovnih likvidacija u logoru. "Te godine (1943) su nas natjerali da obrazujemo 'diletantsku grupu', jednu muzičku i jednu nogometnu sekciju. Tendencija je bila zavaravanje javnosti. Prisilili su nas da pišemo kući da nam šalju knjige za biblioteku, koja nikad nije ni postojala."³⁶⁸ Logoraški orkestar bio je navodno vrlo kvalitetan, a nogometna momčad izglednijih logoraša vrlo slaba, ali je ipak morala nastupiti protiv momčadi ustaške posade. Sve je to bila žalost.

³⁶⁴ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 910.

³⁶⁵ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 489.

³⁶⁶ *Sećanja Jevreja*, 129.

³⁶⁷ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4481.

³⁶⁸ Sado Koen, u: *Sećanja Jevreja*, 174.

sna farsa, jer istovremeno je za neposluh bila uvedena kazna višednevnog (i na radu) hodanja u okovima i u lancima. Također, za nezalaganje na radu ili u drugim aktivnostima, pojavila se skupna kazna zabrane primanja paketa i do mjesec dana za cijelu grupu, pa se ustaška posada gostila pristiglim paketima.³⁶⁹

Pavelićevom odlukom UNS je raspušten 21. siječnja 1943, ali se u Uredu III, nadležnom za sve logore, nije ništa mijenjalo, osim što je ušao u sastav RAVSIGUR-a. Umjesto Luburića predstojnik Ureda III postao je njegov dotadašnji zamjenik Stanko Šarac, koji je očigledno imao upute ublažiti prilike u logorima. U Jasenovcu i Staroj Gradiški također su postavljeni novi zapovjednici, ali svi iz starog sastava jasenovačkih ustaških časnika. Luburić, koji se privremeno morao povući u svojevrsnu "ilegalu" zbog Nijemaca koji su tražili njegovo izručenje, ostao je iz svojeg pribježišta u jednome selu kraj Lepoglave faktički zapovjednik Ustaške obrane.³⁷⁰ U svojoj obrani na glavnoj raspravi pred Županijskim sudom u Zagrebu 28. lipnja 1999. optuženi Dinko Šakić tvrdio je da je kao "zapovjednik logora u pitanjima sigurnosti logora i logoraša bio izravno podređen zapovjedniku Prvog zdruga Ustaške obrane",³⁷¹ što znači da je Luburić i nadalje zadržao mnogo od svoje ranije moći nad jasenovačkim logorima.

S istom ustaškom posadom, za jasenovačke logoraše nesigurnost je i dalje bila velika: svaki ustaša mogao je premlatiti ili ubiti svakog zatočenika, s bilo kakvim stvarnim ili izmišljenim povodom. U žargonu ustaških stražara i časnika to je glasilo "ubiti po krivnji" ili "ubiti onako".³⁷² Zagrebački brijač Stern ubijen je "onako", iz čistoga hira. Miro Krein, student veterine iz Krapine, ubijen je "po krivnji" jer je navodno prisluškivao vijesti s radija koje su ustaše slušali.³⁷³ Odvjetnika dr. Ivu Gavrina, sina zagrebačkog nadrabina dr. Gavre Schwarza, ubio je jedan ustaša u prepirci, jer se Gavrin usudio prigovoriti nekoj naredbi. Zagrebački kipar Slavko Bril radio je od 1942. kao logoraš u keramičarskoj radionici. Umro je od tuberkuloze u logorskoj bolnici u jesen 1944. godine. Kad je zagrebački okulist dr. Marko Bauer u Logoru III umro od tifusa, ustaše su se odlučili našaliti: pozvali su njegovu suprugu da ga dođe posjetiti, jer je teško bolestan. U logorskoj upravi su joj saopćili da je stigla prekasno, da joj je suprug već umro. Kad je pod šokom počela suviše energično tražiti da vidi mrtvo tijelo ili grob, ustaše su je ubili.³⁷⁴

³⁶⁹ Sećanja Jevreja, 103-104.

³⁷⁰ Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 26-28.

³⁷¹ Zapisnik od 28. 6. 1998, Županijski sud u Zagrebu, broj VK - 242/98 - 190, 6.

³⁷² Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 268; o grubostima i samovolji u postupcima pojedinih ustaša prema logorašima Ljubo Miloš, HDA, 013.2.30, 74-75.

³⁷³ Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 194, 195, 201.

³⁷⁴ Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 235-236; Romano, *Jevreji - zdravstveni radnici*, 150; O Brilu *Enciklopedija likovnih*, 1, 501 i str. 369 u ovoj knjizi.

Zagrebački Židov Ljudevit Stolzer bio je Pavelićev školski drug. U jednoj prilici, kad je Paveliću 1929. prijetila opasnost od jugoslavenske policije, Stolzer ga je sakrio u svom stanu. Kada je Stolzer s cijelom obitelji u siječnju 1942. bio otpremljen u Jasenovac, Pavelić je dao nalog da ga se povlašteno tretira. Obitelj Stolzer živjela je u jednoj kući u mjestu Jasenovcu, a Stolzer je radio kao pisar u općini. U noći 24. rujna 1943, navodno na zahtjev nekoga iz zagrebačkog Gestapoa, u najvećoj tišini grupa ustaša opkolila je kuću u kojoj su živjeli Stolzerovi i bez metka poubijala cijelu obitelj.³⁷⁵

Srećko Tkalčić bio je jedno vrijeme šef (grupnik) u logorskoj kuhinji. Logoraši su ga cijenili, osobito logoraški liječnici, jer je znao pomoći boljom hranom kad je to nekome bolesnome ili premlaćenome trebalo. Netko ga je možda prijavio, pa su ga ustaše optužili da je "tajni voda Židova koji spremaju pobunu u logoru". Kad su ga ustaše vodili kraj "sablasnog jezera", istrgnuo se i skočio u nj. Uхватili su ga živa i odveli u Gradinu na likvidaciju.³⁷⁶ Preživjeli logoraš Josip Erlih u *Sećanjima Jevreja* opisuje pogibiju Zagrepčanina Ivana Volnera u svibnju ili lipnju 1944. godine. Volner je bio grupnik (poslovođa) logoraške građevinarske skupine. Dobra je svirao na harmonici i bio je kao takav u logorskom orkestru. Ustaše su ga znale i jednom prilikom, bez znanja i odobrenja komande logora, odvele ga u Dubicu da svira. On je svirao dok se ustaše nisu ponapili. Tada su ga (u obijesti pijanstva) jednostavno zaklali, a u logor su javili da je ubijen prilikom pokušaja bijega". Prema Erlihu, tadašnji zapovjednik logora natporučnik Dinko Šakić proveo je grubu istragu u kojoj je u bijesu ubio dva zatočenika, a više logoraša iz Volnerove grupe građevinara i iz logoraškog orkestra poslao je u Zvonaru, zloglasni logorski zatvor i mučilište, odakle ih se većina nije vratila.³⁷⁷ U obrani pred Županijskim sudom u Zagrebu 1999. Dinko Šakić nije poricao da se "slučaj Volner" dogodio, "ali se zbio prije vremena mog zapovijedanja (bio je zapovjednik od 2. 7. do 1. 10. 1944. - op. ur.) i povodom toga nije bilo nikakvih izdvajanja, strijeljanja niti upućivanja u Zvonaru".³⁷⁸

Pod optužbom da je pomagao u pripremama za bijeg jedne grupe zatočenika ubijen je 24. listopada 1944. na Gradini logornik (šef) zatočeničke bolnice Jasenovac III, mladi zagrebački liječnik dr. Gustav Leimdörfer (rođ. 1916). Bio je vrlo požrtvovan, spreman i riskirati ako je trebalo pomoći bolesnim i zdravim zatočenicima, cijenjen kod logoraša i

³⁷⁵ Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 202; iskaz Jakoba Danona u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 533; *Jasenovac*, 1119-1120, spominje Stolzerovu suprugu Fibijanu i sina Vivijana s napomenom "ubijen(a) od ustaša u logoru Jasenovac".

³⁷⁶ Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 196.

³⁷⁷ Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 48, 278-279.

³⁷⁸ Županijski sud u Zagrebu, zapisnik glavne rasprave od 28. 6. 1999, poslovni broj VK-242/98-190, str. 9.

medicinskog osoblja. Njegova je smrt bila definitivni indikator da nema izuzetaka, da će malo tko još preživjeti.³⁷⁹ Ukupno je u jasenovačkim logorima ubijeno i umrlo 77 židovskih liječnika i 24 stomatologa, među njima 24 liječnika i 11 stomatologa iz Zagreba.³⁸⁰

U glavnoj raspravi od 24. lipnja 1999. godine Šakić tvrdi da je za nekog Ivana Heinricha iz Slavenskog Broda "puno učinio, tako su njegovi bliski srodnici Milan i Mirko Hirschl koji su bili zatočeni u Jasenovcu bili oslobođeni iz logora".³⁸¹ Miroslav Majstorović-Filipović na saslušanju 25. lipnja 1945. spominje tog Heinricha kao čovjeka sa silnim vezama u njemačkoj komandi, odakle je Luburiću nabavljao neko oružje, pa je "njegovim posredovanjem iz logora na slobodu pušteno nekoliko Židova".³⁸² Međutim, u popisu 170 jasenovačkih logoraša koji su amnestirani u srpnju 1944. u povodu Pavelićeva rođendana (14. srpnja), dakle, za Šakićeva zapovjedništva, nema nijednog Hirschla i nema nijednog Židova.³⁸³ U popisima muških logoraša koji se otpuštaju iz logora jer im je istekla vremenska kazna također nema nikoga sa židovskim prezimenom. U popisu 101 logorašice kojima je u prvoj polovici 1944. istekao rok kazne i u popisu 31 logorašice kojima je uskoro isticao taj rok nalaze se tri koje bi po prezimenima mogle biti židovskog porijekla.³⁸⁴

Jedan od rijetkih zagrebačkih Židova za kojeg je poznato da je oslobođen iz jasenovačkih logora bio je kipar Viktor Samuel Bernfest, inače u braku s "arijevkom". Po svemu sudeći, razlog puštanju bio je taj da je zagrebački oftalmolog dr. Vilko Panac, inače Bernfestov šogor, operirao dvostruku očnu mrenu jednom rođaku Ante Pavelića i nekim višim ustaškim dužnosnicima.³⁸⁵ Istaknuti judaist Lavoslav Šik pušten je početkom 1942. iz Jasenovca na Stepinčevu intervenciju, ali je ubrzo opet uhapšen, deportiran u Jasenovac, gdje je odmah ubijen.³⁸⁶ Rijedak je primjer bio slučaj zagrebačkog odvjetnika Roberta Farkaša, tada već šezdesetogodišnjaka, koji je pobjegao jer je obitelj potplatila stražara koji ga je izveo izvan žice i rekao mu da bježi što dalje može.³⁸⁷ Inače, Židovima je bilo praktički nemoguće legalnim putem napustiti Jasenovac. U *Nepot-*

³⁷⁹ Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 194, 195, 201; Romano, *Jevreji - zdravstveni radnici*, 155.

³⁸⁰ Romano, *Jevreji - zdravstveni radnici*, 117, 149-170.

³⁸¹ Županijski sud u Zagrebu, zapisnik glavne rasprave od 24. 6. 1999, poslovni broj VK-242/98-190, str. 4.

³⁸² Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1033-1034.

³⁸³ Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 383.

³⁸⁴ Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 362-364.

³⁸⁵ *Novi Omanut*, 29-30, 9.

³⁸⁶ Vidi str. 142-143.

³⁸⁷ Breyer, *Pravo*, 110.

punom spisku, popisu zatočenika napravljenom vjerojatno u kasno ljeto ili ranu jesen 1944. godine, navedeno je ukupno 3.502 zatočenika, od toga se 748 prezimena moglo prepoznati kao židovska. Jedan svjedok bilježi na samome spisku da je "otpušteno" 76 zatočenika, ali je od Židova otpušten samo jedan, što je očiti nesrazmjer – Židova je, naime, bilo među zatočenicima 21%, a među otpuštenima jedva 1%.³⁸⁸

Među ustašama je kolala parola: "Ne smije ostati na životu nijedan Židov iz logora, jer bi Židovi bili najbezobzirniji svjedoci protiv ustaštva."³⁸⁹

Tijekom četiri godine oko 300 zatočenika uspjelo se spasiti iz jasenovačkog logorskog kompleksa bijegom i u posljednjem probou, ali ih je još više koji su u tim pokušajima izgubili živote. Osiguranje oko logora bilo je vrlo jako, ustaške patrole bile su brojne, a i Savu je bilo teško preplivati da bi se stiglo na bosansku stranu – ukupno je tek 95 Židova uspjelo pobjeći, od toga trećina u probou 22. travnja 1945. godine. Godine 1941, kada je Židova u Jasenovcu bilo daleko najviše, bijeg je uspio tek petorici.³⁹⁰ Albert Maestro je pobjegao u kolovozu 1943, kada su grupu logoraša i stražara koji su bili u sječi šume napali partizani.³⁹¹

Više desetaka Židova i Židovki spasilo se iz jasenovačkih logora u zamjenama zatočenika i zarobljenih partizana za ustaške i njemačke oficire i vojnike koje su zarobljavali partizani. Prema njemačkim podacima od rujna 1942. do travnja 1945. tim je putem zamijenjeno oko 2.000 zarobljenika, odnosno zatočenika, sa svake strane. Prema partizanskim podacima taj broj iznosi 800 sa svake strane.³⁹² Od navedenih brojeva barem polovina se odnosi na zatočenike i zarobljene partizane koji su se nalazili u jasenovačkom logorskom kompleksu. Partizani su uvijek prioritetno tražili uhićene članove KP i druge antifašističke aktiviste te zarobljene partizane, a među njima je bilo i Židova. Prva takva zamjena za jasenovačke logoraše izvršena je 23. rujna 1942. kod Okučana. Za zarobljene Mirka Vutuca, zamjenika glavnog ravnatelja RAVSIGUR-a (u tome trenutku to je još uvijek bio Eugen Dido Kvaternik), i za Karla Wagnera, upravitelja Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški, ustaše su partizanima predali 30 jasenovačkih i drugih zatočenika. Među njima je bila i jedna Židovka, Olga Kohn, kasnije udana Hebrang.³⁹³ U sve češćim kasnijim zamjenama uvijek

³⁸⁸ *Nepotpuni spisak.*

³⁸⁹ Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 114.

³⁹⁰ Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 189-190; Peršen, *Ustaški logori*, 189-193.

³⁹¹ JP 1-2/1988.

³⁹² Broucek, *General im Zwielticht*, 36; u nekim zamjenama Nijemci i ustaše davali su veći broj zarobljenika za "svoje" više časnike, pa otud možda nesklad u podacima.

³⁹³ Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 212-213, knj. 1, 432-436; Peršen, *Ustaški logori*, 183-189.

se našla i poneka Židovka ili Židov, ali uvijek manje od 10%, jer mnogi od onih koje su partizani tražili više nisu bili među živima.

U jasenovačkim logorima 1943/44. godine sve je više raznolikih zatočeničkih grupa i različitih postupaka prema njima. Iako još ima povremenih ubijanja pojedinaca i manjih grupa, čak se ni zarobljeni partizani više ne ubijaju masovno, već ih se čuva za zamjene ili se otpremaju na rad u Njemačku.³⁹⁴ Uhićeni dezertteri iz domobranstva u jasenovačkim se logorima također selekcioniraju: neki odlaze na rad u Njemačku, neke presvlače u ustaške uniforme i odmah šalju u borbene ustaške jedinice, a neke i grupno ubijaju.³⁹⁵ U 1943. godini u Jasenovcu V (Stara Gradiška) nalazi se oko 1.100 muških zatočenika s vremenskim kaznama, uglavnom politički sumnjivih Hrvata i Bošnjaka, pored oko 200 muških Židova (uglavnom kvalificiranih radnika) i nešto više Srba na poljoprivrednim ekonomijama te oko 700 do 800 žena i djece.³⁹⁶ U Jasenovcu III i IV u to je vrijeme prosječno blizu 5.000 logoraša, od kojih najmanje oko 1.000 Židova u logorskim radionicama i ekonomijama.³⁹⁷ Sredinom 1943. godine u Jasenovcu i Staroj Gradiški bilo je ukupno živo još samo oko 2.600 židovskih muškaraca.³⁹⁸

Postupak prema zatočenicima u 1943. godini općenito je blaži, nešto je bolja i hrana za logoraše, ali u unutarlogorskim kaznenim zatvorima (tzv. Zvonara u Jasenovcu III i Kula i tzv. hotel Gagro u Jasenovcu V) preslušava se jednako svirepo. Malo koji kažnjenik izlazi živ, jer ih sustavno ubijaju glađu.³⁹⁹ U Jasenovcu III posebna je nastamba, a u Jasenovcu V posebne su ćelije za kažnjene pripadnike ustaških jedinica. Oni uživaju privilegirani tretman: hrane se s ustaškom posadom, a neki dokazuju svoju vjernost sudjelovanjem u nadzoru i grubim postupcima prema ostalim logorašima.⁴⁰⁰ Ipak, ni oni nisu bili sigurni za svoje živote: po Luburićevoj naredbi grupa njegovih ubojica, zvana Crna ruka, u Jasenovcu je ubila prvoga šefa ustaške obavještajne službe Vladu Singera, banjolučkog velikog župana Dragutina Hadrovića i još nekoliko ustaša koji im nisu bili po volji.⁴⁰¹

³⁹⁴ O tome vidi dopis opunomoćenog njemačkog generala u Hrvatskoj - Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 751-752.

³⁹⁵ *Sećanja Jevreja*, 49.

³⁹⁶ Zapis dr. Zvonka Tkalca, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 877-888; *Sećanja Jevreja*, 134-135.

³⁹⁷ *Nepotpuni popis*.

³⁹⁸ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 89-90.

³⁹⁹ Jakovljević, *Konlogor na Savi*, 163-165; *Sećanja Jevreja*, 167-168, 279; Peršen, *Ustaški logori*, 209.

⁴⁰⁰ Jakovljević, *Konlogor na Savi*, 135, 53-60; Peršen, *Ustaški logori*, 142; Maček, *Memoari*, 167.

⁴⁰¹ *Tko je tko u NDH*, 147, 359; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 855-856.

Međunarodni komitet Crvenog križa tek je potkraj 1943. godine poslao svog predstavnika Juliusa Schmidlina u Zagreb. Njegovi pokušaji da od predstavnika ustaških vlasti, između ostalih i od Andrije Artukovića, dobije neka obećanja da će se stanje preostalih Židova u NDH popraviti, nisu dali nikakvog rezultata. U proljeće 1944. godine Schmidlin je dobio dozvolu da posjeti jasenovački kompleks. Čitavo vrijeme pratili su ga agenti jedne od ustaških obavještajnih službi te sekretar Ministarstva unutrašnjih poslova NDH dr. Vladimir Sabolić i glavni ravnatelj za javni red i sigurnost dr. Milutin Jurčić. Prije Schmidlinova dolaska Jasenovac je bio posebno uređen i dotjeran. Možda zbog konformizma i straha, a možda i zbog toga što je Međunarodni komitet Crvenog križa imao prilično nejasne odnose s nacistima, Schmidlinov je izvještaj providno uljepšano prikazao prilike u jasenovačkom kompleksu. Kada je Schmidlin napustio logor i vratio se u Zagreb, stanje u logorima odmah se opet pogoršalo. U lipnju je Schmidlin podnio listu prijedloga za omogućavanje djelotvornijeg rada Međunarodnog komiteta Crvenog križa: zahtijevao je listu zatočenih Židova sa svim podacima, redovito obavještavanje o premještajima, smrti i smještavanju u bolnicu, uključivanje povjerenika iz redova interniraca u organizaciju i distribuciju pomoći, sve po principima *Konvencije o ratnim zarobljenicima*. Jasno da je takav pokušaj bio posve iluzoran i da je ostao bez rezultata: Međunarodni je komitet u jesen 1944. godine odustao od slanja paketa u Jasenovac, jer se nije moglo pozdati u obećanja predstavnika ustaških vlasti, niti su se mogle dobiti garancije da će u distribuciji pomoći sudjelovati i zagrebačka Židovska općina.⁴⁰² Želja Međunarodnog komiteta da pomogne zatočenim Židovima stigla je sve do Nahuma Goldmanna, predsjednika Svjetskog židovskog kongresa.⁴⁰³ Kako se približavao kraj rata, tako su Schmidlinove mogućnosti da bilo što učini postajale sve manje, pa se on u početku ožujka 1945. godine vratio u Švicarsku.⁴⁰⁴

Početkom 1944. Luburić se iz svojeg pribježišta kraj Lepoglave vraća u Zagreb. Njegova Ustaška obrana brzo raste do veličine jedne čitave divizije, pa i više, a Luburić preko nje ponovno preuzima neposrednu nadležnost nad jasenovačkim logorskim kompleksom. Smjenjuju se tadašnji logorski zapovjednici koji su provodili blaži režim i postavljaju novi preko kojih je "Luburić u logorima uveo stari režim iz 1942. godine", pa je "došlo do novih masovnih ubijanja, klanja i davljenja u svrhu istrebljenja".⁴⁰⁵ Prilike se za logoraše i logorašice u 1944. stalno pogoršavaju, a od rujna nastupa "najgore razdoblje našeg života u Jasenovcu... Masovne likvidacije žena i muškaraca bile su svakodnevna pojava. Te jeseni 1944.

⁴⁰² Ristović, *Jevreji*, 188; Peršen, *Ustaški logori*, 215-216; vidi i opširno, Favez, *Das Rote Kreuz*, 371.

⁴⁰³ Ristović, *Jevreji*, 185-186.

⁴⁰⁴ Ristović, *Jevreji*, 188; Favez, *Das Rote Kreuz*, 373.

⁴⁰⁵ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 856-858; *Sećanja Jevreja*, 175.

godine naš ženski logor u Jasenovcu brojio je stalno oko 500 do 1.000 žena, jer su svakodnevno dolazili novi transporti, a svako je veće prozivano 100 do 200 žena za likvidaciju.⁴⁰⁶ To se ista zbiva i u muškome logoru Jasenovac III: "Od kraja rujna pa do Nove 1945. godine odvodili su svake noći po 200 i više zatočenika na Granik ili u Gradinu, gdje su ih ubijali i bacali u Savu. Svaki dan su dolazili novi zatočenici, a brojno se stanje ipak nije smanjivalo."⁴⁰⁷

U nastupajućoj agoniji i propadanju NDH jasenovački logorski sustav prepušten je isključivoj samovolji Luburića i njegovih ljudi, koji sve više djeluju kao glavni i najpouzdaniji Pavelićev oslonac. U obračunu s umjerenijim dijelom ustaškog vodstva predvođenog ministrima Vokićem i Lorkovićem "poglavnik Ante Pavelić naredio je generalu Luburiću da pripremi ovaj puč, a bez prolijevanja krvi", pa je zato tadašnji zapovjednik Jasenovca Dinko Šakić, i još nekoliko ustaških časnika iz Jasenovca od 28. kolovoza do 11. rujna bilo pozvano u Zagreb da "provedu akciju".⁴⁰⁸

Pristizanjem novih zatočenika brojno stanje logoraša u Jasenovcu III "samo za jedan mjesec (tj. rujna – op. ur.) popelo se od 2.500 na 8.000", a kad je "koncem 1944. prestalo masovno ubijanje, u logoru je od 8.000 bilo ostalo još 1.800 zatočenika, ne računajući one, koje su po danu dovlačili, a na večer ubijali, jer se njihov broj ni približno ne može znati. U toj likvidaciji 1944. godine po mišljenju logoraša bilo je ubijeno oko 14.000 muškaraca, žena i djece".⁴⁰⁹ Ostali su pošteđeni samo "zatočenici iz raznih industrijskih radiona i ekonomije, jer su ovi još bili potrebni".

Uz izuzeće takvih stručnjaka, u jesenskim se likvidacijama nastojalo ukloniti sve Židovke i Židove. "U to vrijeme logornica Pina (Pina Vlah – op. ur.) govorila je da je ustaška naredba takva da niti jedna Židovka ne smije ostati živa. Mi smo u našim redovima, to jest u radionicama, čuvale između sebe drugarice židovskog porijekla prikazujući ih 'arijevkama'. Posljednja koju smo tako prikazivali bila je omladinka židovskog porijekla Stela Polak... U kasnu jesen i ona je prozvana jedne večeri kad smo se vraćale iz vešeraja. Bila je neobično hrabra, nije plakala... O njezinoj hrabroći pogibiji govorili su i sami ustaše, koji su bili prisutni likvidaciji. Izvukla je parole, nije se dala mirno udariti maljem, već je bila nasilno zaklana."⁴¹⁰ Selma Grünwald ubijena je u Jasenovcu u listopadu 1944., a Nada Friedländer u Lepoglavi tek u ožujku 1945. godine.⁴¹¹

⁴⁰⁶ Memoarski zapis Nade Salamon, prema Peršen, *Ustaški logori*, 209.

⁴⁰⁷ Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 49.

⁴⁰⁸ Iskaz Dinka Šakića, Županijski sud u Zagrebu, poslovni broj VK-242/98, od 24. lipnja 1999, str. 5 i od 28. lipnja 1999, str. 4-5.

⁴⁰⁹ Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 49-50.

⁴¹⁰ Memoarski zapis Nade Salamon, prema Peršen, *Ustaški logori*, 209; također i Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 952, gdje je u *Popisu zatočenica logora Jasenovac* zavedena i Stela Polak s naznakom "umrla 8. 12. 1944."

⁴¹¹ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4864, sign. K-63-1-1/1-249.

Pošto se nakon partizanskog napada na Banju Luku u rujnu 1944. i logor Stara Gradiška našao u ugroženoj zoni, "nastalo je komešanje u ovom logoru... (i) odmah se tu stvorio glavni zločinac Luburić... na 22. septembra bili smo pozvani u nastup, iz koga su izdvojili oko 400 Srba, povezali ih žicom i sve ih je progutala ta noć".⁴¹² Narednoga dana, 23. rujna, oko 650 do 700 logoraša, uglavnom Hrvata i Bošnjaka i nešto Židova, otpremljeno je pješice u 36 km udaljeni Jasenovac. "Putem su ljudi pod teretom svojih jadnih stvari, po glibu, gladni i izmoreni, počeli padati... pa su ih (ustaški pratioci) dotukli. Putem od Gradiške do Jasenovca tako je nestalo oko 200 ljudi."⁴¹³ Većina preostalih logoraša iz Stare Gradiške potom je prevezena u logor i zatvor u Lepoglavi. Do proljeća 1945. u Staroj Gradiški ostalo je svega oko 70 zatočenika (po 35 muških i 35 ženskih) koji su bili potrebni ustaškoj posadi. Među njima više nije bilo nijedne Židovke ili Židova. Kad su prilikom konačnog povlačenja 23. travnja ustaše počeli likvidirati posljednje logoraše, neki su se uspjeli posakrivati, neki i pobjeći, pa se tako spasilo sedam logoraša i tri logorašice.⁴¹⁴

Prema nepotpunom popisu napravljenom vjerojatno u kasno ljeto ili ranu jesen 1944. godine, u Jasenovcu je ukupno bilo 3.502 zatočenika, od toga se 748 imena i prezimena može prepoznati kao židovska.⁴¹⁵ Iako se u naslovu govori o "indeksu paketarnice", anonimni autor tvrdi da je to popis, iako nepotpun, zatočenika cijelog logora. Od tih 748 osoba, svjedok tvrdi da je pobjeglo njih 11, da zna da ih je "likvidirano" ili umrlo 89. Adolf Fridrih je nakon rata procjenjivao da je potkraj 1944. godine u Jasenovcu još živjelo 1.800 židovskih zatočenika, ali ih vjerojatno nije bilo toliko.⁴¹⁶

Nakon velikih jesenskih likvidacija, od Nove godine 1945. u Jasenovcu III nastupilo je privremeno zatišje. Kad je 18. veljače na rad u Njemačku otpremljen posljednji transport od 600 jasenovačkih zatočenika, u logoru Jasenovac III ostalo je još oko 1.200 logoraša i oko 700 logorašica.⁴¹⁷ U logoru IV (Kožara) bilo je još 147 logoraša.⁴¹⁸ Među njima bilo je još oko 700 Židova (Židovki više nije bilo) za koje su u zagrebačkoj židovskoj općini "vjerovali da će se bar ovi vratiti kući", ali su ustaše u posljednjem valu pokolja poubijali "mnoge preostale Židove, njih oko 650".⁴¹⁹

Posljednji val likvidacija započeo je u ožujku, a kulminirao je u travnju 1945. godine. Već od siječnja 1945. glavne snage Ustaške obrane s njih-

⁴¹² *Sećanja Jevreja*, 176; Peršen, *Ustaški logori*, 264.

⁴¹³ *Sećanja Jevreja*, 176; Peršen, *Ustaški logori*, 264.

⁴¹⁴ Peršen, *Ustaški logori*, 264-265.

⁴¹⁵ *Nepotpuni spisak*.

⁴¹⁶ *Sećanja Jevreja*, 50.

⁴¹⁷ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 89-90; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1115.

⁴¹⁸ Carin, *Smrt je hodala*, 180; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1116.

⁴¹⁹ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 89-90.

vim zapovjednicima bile su s Luburićem, koji je od Pavelića imao zadatak organizirati obranu Hercegovine i Sarajeva. Kako su se ubrzo morali povlačiti, tako su u posljednjem bijesu "s terena" upućivali u Jasenovac šarolike grupe uhićenika (domobranske dezertere i pobunjenike, partizanske suradnike itd.). Stigao je i jedan pun vlak zatočenika iz Lepoglave, koja je također morala biti evakuirana. Sve su te grupe isti dan ili dan-dva kasnije išle na likvidaciju.⁴²⁰ Koliko se to još moglo, ustaško je zapovjedništvo sada nastojalo prikriti i ukloniti tragove masovnih likvidacija, pa zatočenici "stalnog sastava" odlaze na vanjske radove oko spaljivanja leševa i kamufliranja grobišta. Prolaze kolone izmučenih, olinjalih njemačkih vojnika koji se umorno vuku prema zapadu.⁴²¹ "Dah slobode je bio blizu, ali i mi sve bliži smrti."⁴²²

Ustaše su započeli evakuaciju glavnog jasenovačkog logora 19. travnja 1945. Tog su dana najprije prema Zagrebu otpremili zatočenike dviju manjih logorskih jedinica za koje su držali da su im potrebni u daljnjem povlačenju: 11 zatočenica i zatočenika iz grupe medicinskoga osoblja ustaške bolnice i oko 15 najboljih mehaničara i drugih majstora iz radionice Brzi sklop. Neki su uspjeli pobjeći za vrijeme kaotičnog povlačenja, preostale su oslobodili partizani kad su kod Maribora zarobili cijeli transport.⁴²³ Doktora Arnolda Schöna jedan je domobranski oficir ukrao na kamion svoje satnije i iskrcao pred kućom Schönovih prijatelja u Šenojnoj ulici u Zagrebu, gdje se sakrio do dolaska partizana.⁴²⁴

Iste večeri 19. travnja ustaše su odveli medicinsko osoblje i bolesnike zatočeničke bolnice na čelu s dr. Leonom Perićem s objašnjenjem da ih "preseljavaju u Sisak", a likvidirani su iste noći.⁴²⁵ Jedna znatno veća grupa zatočenika pokupljena je naredne noći iz nastamba logora III također radi "preseljenja u Sisak" i likvidirana preko Save na Gradini. "Među zatočenicima nastala je panika, pa se je stotinjak njih objesilo iz očaja po nastambama i radionicama."⁴²⁶

Drugog jutra i preostali muški zatočenici iz svih dijelova Jasenovca III (navodno ih je bilo točno 1.073) zatvoreni su u zgradu ciglane i držani pod jakom stražom. Te večeri, 21. travnja, s prozora su promatrali kako brojna ustaška pratnja odvodi cijeli ženski logor na likvidaciju. Očevici Ješua Abinun, Jakob Danon i drugi zajednički tvrde da je bilo "760 žena i

⁴²⁰ *Sećanja Jevreja*, 196-197; Carin, *Smrt je hodala*, 178-179; Berger, *44 mjeseca*, 91-92; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1114.

⁴²¹ Carin, *Smrt je hodala*, 174-177.

⁴²² Josip Erlih, u: *Sećanja Jevreja*, 281.

⁴²³ *Sećanja Jevreja*, 67, 144, 146, 156, 159; Peršen, *Ustaški logori*, 220; Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 538.

⁴²⁴ *Sećanja Jevreja*, 247-248.

⁴²⁵ *Sećanja Jevreja*, 282; Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 232; Romano, *Jevreji - zdravstveni radnici*, 157.

⁴²⁶ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 991, 1115.

djevojaka", Josip Engel tvrdi da ih je bilo "oko 700", Jakov Finci da ih je bilo "oko 800", Adolf Fridrih procjenjuje "skoro 900". Odlazile su nevjerovatno hrabro, "pozdravljajući svoje drugove i opraštajući se s njima" i "bacale su svoje stvari i pjevale, gordo koračajući u smrt".⁴²⁷

U muškom dijelu logora bilo je svima jasno da su sada oni na redu i te je noći pala konačna odluka o dugo smišljanom bijegu. Iz opreza od mogućih dojavljivača plan je držan u užem krugu sve do posljednjeg trenutka pred akciju. Točno u 10.30 prijepodne 22. travnja pripremljene grupe logoraša naoružane stolarskim noževima, čekićima i letvama izvršile su prepad na ustaške stražare. Uspjeli su im oteti dvije puške i jednu strojnicu. Prema dogovoru, kad je sinjski student Ante Bakotić povikao "naprijed drugovi, juriš!... poskakali smo kroz prozore i vrata dvokatne zgrade, gdje smo bili zatvoreni, i jurnuli smo na izlazna vrata logora prema Novskoj. Bio je to posve brisan prostor oko 150 metara dug, bez ikakvih zaklona od metaka. Ustaše su odmah zapucale iz pušaka i strojnice, neki su bacali i bombe u masu."⁴²⁸

U probouju je sudjelovalo oko 600 zatočenika. Vjerojatno ih se blizu 200 uspjelo probiti iz samog logora, ali su mnogi izvan žice pokošeni vatrom iz zaštitnih bunkera. Na *Nepotpunom popisu zatočenika logora Jasenovac koji su ostali živi prilikom proboja 22. 4. 1945. godine* navedena su 84 imena i prezimena.⁴²⁹ Ako se tome dodaju preživjeli iz Brzog sklopa i iz sastava medicinskog osoblja ustaške bolnice te desetak spašenih iz Stare Gradiške i nekoliko nepopisanih bjegunaca iz Kožare, vrlo se vjerojatno ukupno blizu 120 logoraša i najviše 7 ili 8 logorašica uspjelo u posljednji tren spasiti iz jasenovačkih logora. Među njima je bilo nešto više od 30 Židova, ali niti deset zagrebačkih.⁴³⁰

Bijeg iz logora i desetak dana lutanja po okolnim šumama do dolaska Jugoslavenske armije dojmljivo su opisali J. Grossepays-Gil, Egon Berger i Vladimir Carin.⁴³¹ Manji broj logoraša pobjegao je prije toga iz jednog transporta tako da su izdubili rupu u drvenom podu vagona. Našli su se u Moslavini, gdje su naletjeli na Nijemce i ustaše. Njih osmorica su uhapšeni, dovedeni u Zagreb. U pratnji četvorice domobrana koji su se preobukli u ustaše u noći između 24. i 25. travnja 1945. godine Lavoslav Koričan zajedno sa sedmoricom uhićenih posjetio je svoju sestru i njezinu obitelj na Trešnjevci. Pred svitanje stražari su ih potjerali na pokret i ta osmorica više nikada nisu viđeni živi.⁴³²

⁴²⁷ *Sećanja Jevreja*, 197, 283; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1115; Peršen, *Ustaški logori*, 217.

⁴²⁸ *Sećanja Jevreja*, 53, 148, 152, 197-198, 283; Peršen, *Ustaški logori*, 218-220; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 991-992, 1115-1116.

⁴²⁹ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 971.

⁴³⁰ Romano, *Jevreji*, 189-190; *Sećanja Jevreja*, 198.

⁴³¹ Grossepays, *Bekstvo*, Berger, 44 mjeseca, Carin, *Smrt je hodala*.

⁴³² Korda, *Povratak iz Jasenovca*, 49-50.

Poslije proboja u Jasenovcu III ostalo je još oko 460 zatočenika koji iz straha, rezignacije, iznemoglosti ili krive računice nisu ni pokušali bježati. Ustaše su ih u bijesu istoga dana većinu pobili. Neutvrdivo je koliko ih se pokušalo sakriti u logoru, ali i ti su stradali, najviše kad su ustaše narednih dana minirali i dizali u zrak sve logorske nastambe koje nisu već bile uništene u tri avionska bombardiranja početkom travnja.⁴³³ Prema postojećim evidencijama od skrivenih su se u logoru spasila samo trojica.

U izvještaju Jugoslavenske državne komisije za utvrđivanje zločina koji je na njemačkom jeziku 26. prosinca 1945. dostavljen Međunarodnom vojnom tribunalu u Nürnbergu za Jasenovac III stoji da je "postojao do travnja 1945. Prije nego je Jugoslavenska armija oslobodila ovo mjesto, ustaše su uništili cijeli logor, sve zgrade i arhivu i ubili još preživjele logoraše izuzev oko 50 koji su se spasili bijegom ili skrivanjem",⁴³⁴ što je očigledno preniska brojka, jer je broj preživjelih u samome proboju otprilike dvostruko veći.⁴³⁵

Alarmirani prijepodnevnom paljbom i detonacijama iz 2 km udaljenog Logora III, zatočenici Logora IV (Kožara) pripremili su se 22. travnja za bijeg iste večeri. Braća Ervin i Oto Moster, Zagrepčani, i sarajevski kemičar Avram Demajo priredili su po jednu bočicu cijankalija za svakog logoraša da se može otrovati ako bi ga ustaše uhvatili.⁴³⁶ Kasno popodne uspelo im je bez buke ubiti i razoružati dvojicu ustaša koji su ušli u njihove prostorije. S prvim mrakom po dogovorenom planu svih 147 "kožaraca" odjednom je nahrupilo na izlaze i razbježalo se na sve strane prema Savi i šumarcima. Kako su zbog prijepodnevnih događaja na Ciglani ustaše bili na oprezu i pojačali straže, velika većina zatočenika nije se uspjela probiti. Logornik i glavni planer proboja ing. Silvio Sisi Alkalaj otrovao se da ne bi pao ustašama u ruke. Spasilo se samo deset zatočenika, među njima sedmorica Židova. Svi su prošli višednevnu kalvariju skrivanja, gladi i probijanja kroz šume dok se nisu uspjeli pridružiti partizanskim jedinicama.

Prije konačnog povlačenja 1. svibnja ustaše su zapalili sve što je ostalo u logoru i mnoge kuće u naselju. Prema izvještaju 45. divizije Jugoslavenske armije od 2. svibnja 1945. "u toku noći između 30. aprila i 1. maja 1. četa 3. bataljona 24. brigade prešla je rijeku Savu istočno od Jasenovca... i tako ušla u Jasenovac koji je neprijatelj napustio pošto ga je zapalio".⁴³⁷

⁴³³ Sećanja Jevreja, 51; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1116.

⁴³⁴ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 998, knj. 3, 718.

⁴³⁵ Opširniji opisi bijega i spašavanja u: Berger, *44 mjeseca*, 94-102 i Carin, *Smrt je hodala*, 180-187; Sećanja Jevreja, 15-17, 107-110, 113-116; Peršen, *Ustaški logori*, 228-232; zapisnik o iskazu Stojana Lapčevića od 10. svibnja 1945. u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 963-965.

⁴³⁶ Sećanja Jevreja, 15; Carin, *Smrt je hodala*, 181.

⁴³⁷ Peršen, *Ustaški logori*, 221.

Židovi i židovske žrtve u Jasenovcu

Poslije improvizacija i dezorganizacije u logorima Jasenovac I i II, od kasne jeseni 1941. ustaše pokušavaju organizirati Jasenovac III mnogo bolje, po uzoru na njemačke koncentracijske logore. Zapovjednik logora "imao je u svojoj nadležnosti vojne jedinice koje su osiguravale logor, osiguranje samih zatočenika prilikom rada i likvidacije", dok je zapovjednik radne službe bio nadležan za "rad u samom logoru, ishranu zatočenika, smještaj, zdravstvene prilike itd.". "Glavni predstavnik zatočenika bio je logornik... (koji je) imao široko polje djelatnosti, jer je preko njega vodstvo radne službe provodilo svoje namjere."⁴³⁸

Tako se u logorima uspostavila "unutrašnja uprava" koju su vodili sami zatočenici, a na čelu su joj bili logornici. U velikim logorima Ciglana i Stara Gradiška postojali su i grupnici koji su vodili pojedine radionice i druge odjele i hijerarhijski su bili podređeni logornicima. U okvirima općih naredbi ustaškog zapovjedništva nadležnost logornika bila je ograničena na radne i pomoćne službe logoraša, kojima su direktno ili preko grupnika određivali radne zadatke, raspoređivali ih po nastambama i radnim jedinicama, odobravali poštete, izabirali logoraše za posebne grupe i poslove. Nisu imali ingerencije nad masovnim transportima koji su odmah određivani za likvidacije niti nad nekim posebnim grupama logoraša. Uglavnom je jasenovački logorski sustav istovremeno imao pet do šest logornika: logornice ženskih odjela Jasenovca III i V, logornike muških logora III i V, logornike Jasenovca IV i automehaničarskog Brzog sklopa te logoraša koji je vodio bolnice i medicinsku službu, jedno vrijeme također sa statusom logornika.

Od jeseni 1941. do travnja 1945. na logorničkim su dužnostima bila ukupno 22 logornika, od kojih su šestorica bili Židovi.⁴³⁹ Među židovskim logornicima zagrebački "privatni namještenik" Bruno Diamantstein (35) u Jasenovcu III, zagrebački trgovački putnik ("agent") Herman Spiller u Jasenovcu V i u nešto manjoj mjeri Bernhard Wiener (logornik u Jasenovcu III nakon Diamantsteinove smrti) bili su općenito ozloglašeni kao bezobzirni suradnici ustaških zapovjedništava; dok i njih ustaše nisu ubili, uživali su velike privilegije, kretali su se slobodno i izvan logora, primali plaću i nemilosrdno maltretirali zatočenike. Naprotiv, logornici ing. Silvije Alkalaj (Jasenovac IV), dr. Gustav Leimdörfer (bolnice i ambulante) i Maks Samlaić-Somlei (Brzi sklop) bili su dosljedno solidarni sa svojim logorašima i preživjeli su o njima govorili samo najbolje kao o ljudima koji su pomagali i spašavali kadgod se to moglo.⁴⁴⁰ Sa stanovitim nijansama, slično bi se – o

⁴³⁸ Ljubo Miloš o organizaciji logora, HDA, 013.2.30, 66.

⁴³⁹ Sobolevski, *Židovi*, 106-107.

⁴⁴⁰ Za Diamantstein i Spillera vidi naročito: Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 721-722; za Wienera i o drugim logornicima HDA, 013.2.30, 66. Dosje Ljubo Miloš; za Alkalaja, u: *Sećanja Jevreja*, 14-15. i iskaz Stojana Lapčevića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 963-965; za Samlaića, u: *Sećanja Jevreja*, 66, 145, 155. Preživio je samo Samlaić.

nekima bolje, o drugima lošije – moglo govoriti i o ostalih 16 logornika i logornica.

Kad se u jesen 1941. u Jasenovcu III uspostavljao sustav "unutrašnje uprave", Židovi su u logoru bili u velikoj većini. Među njima bilo je i relativno mnogo kvalificiranih ljudi, jer su upravo takve ustaške vlasti hapsile i deportirale u ljeto i jesen 1941. godine. I tako su Židovi u prvo vrijeme "imali prednost. Radili su po kancelarijama, u kuhinjama, u skladištima, bili opskrbnici, zauzimali sva 'bolja mjesta', ukratko... Židov je bio druga vlast. Ali, istini za volju, treba priznati da je broj takvih 'dobrih namještenja' bio ograničen."⁴⁴¹ Velika većina Židova u jasenovačkim logorima dijelili su sudbinu većine ostalih logoraša i, počevši od ranoga proljeća 1942, razmjerno najviše (izuzev Roma) odlazili su na likvidacije. Tako se postupno smanjio i broj Židova na "boljim mjestima", jer "osim toga se pokazalo da nije ni dobro biti 'druga vlast'. Pošto bi saznali više nego što je poželjno, ti su 'vlastodršci' redovito bili uklonjeni. Na jedini način kako se u logoru uklanjalo."⁴⁴²

Među Židovima bilo je pojedinaca koji su se dodvoravali i "suradivali" s ustaškim zapovjedništvom i mislili da će na taj način spasiti život. U više od 600 dokumenata koje prenosi Miletić i u raznim memoarskim knjigama i zapisima spominje se desetak takvih po imenu i prezimenu: "cin-karoši" Steiner, Feldbauer, Sohr, Polan, grobari Danon i Baranon, pljačkaši Katan i Pajtaš, kolaborant Begović, zločinci Diamantstein, Spiller i Wiener.⁴⁴³ Sigismund Städtler Bobi, nekadašnji dopisnik ljevičarske štampe u Španjolskoj, bio je prije rata vrlo aktivan član KP. Nakon što su ga ustaše dva puta hapsili, poslali su ga u Jasenovac kao provokatora, a kada im više nije mogao služiti, ubili su ga 1942. godine.⁴⁴⁴

"Doba Spillerove i Diamantsteinove logorske uprave ostalo je svima koji su to doba preživjeli (od studenoga 1941. do srpnja 1942. godine – op. ur.) u najstrašnijoj uspomeni", svjedoči bivši logoraš dr. Mladen Iveković,⁴⁴⁵ dok Sado Koen za istu dvojicu tvrdi da su "zaveli pravi pakao" i da "smo mi Jevreji navukli mržnju ostalih zatočenika zbog takvih izroda i bandita u rukavicama".⁴⁴⁶ Međutim, bilo je i nekoliko "srpskih i hrvatskih nitkova... pomagali su i služili ustašama i zatočeničkoj upravi u toj krvavoj raboti".⁴⁴⁷ Naj-

⁴⁴¹ Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 113.

⁴⁴² Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 113.

⁴⁴³ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872, 911, 1063; *Sećanja Jevreja*, 28-29, 164-165, 240; Berger, *44 mjeseca*, 25.

⁴⁴⁴ Kolar-Dimitrijević, *Sjećanja*, 161; U *Popisu žrtava* stoji da je Städtler stradao na "nepoznatom" mjestu.

⁴⁴⁵ Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872.

⁴⁴⁶ *Sećanja Jevreja*, 165.

⁴⁴⁷ Svjedočenje dr. Mladena Ivekovića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872.

dalje u optužbama protiv židovskih logornika otišao je na svom saslušanju zapovjednik jasenovačkog logora, nekadašnji franjevac Miroslav Filipović-Majstorović, koji je tvrdio da su "Diamantstein, Spiller i drugi" bili "ugnjetači, pravi tirani u logoru, koji više zla učiniše, krvi proliše, nego li ijedan logorski ustaša". Filipoviću su navodno neki ustaše "kasnije pripovjedali da su pri izgradnji prvog nasipa, pobili tisuće i tisuće Židova nagoneći ih na rad".⁴⁴⁸ I Ante Ciliga je naveo niz optužbi na račun Židova u Jasenovcu.⁴⁴⁹

Iako je Diamantstein katkada i uspio nekim ljudima, ako ne spasiti, a onda barem odložiti smrt,⁴⁵⁰ zatočenici su ga ipak okarakterizirali kao "zloglasnog",⁴⁵¹ kao "dobrog slugu loših gospodara", kao "nemilosrdnog prema ostalim zatočenicima", kao osobu koja se "neljudski odnosila" prema drugim zatočenicima,⁴⁵² odnosno, kao "čovjeka bez karaktera koji je za olakšanje svoga života prodavao drugove i time nastojao dokazati ustašama da i među zatočenicima ima vjernih slugu".⁴⁵³ Berger dodaje kako je "takovih Diamantsteina bilo za cijelo vrijeme trajanja logorovanja, a za nas je bilo svejedno da li se oni zvali Spiller, Steiner ili Polan".⁴⁵⁴ O Spillerovim surovostima židovski zatočenici govore još i gore, jer je sam tukao logoraše i bio "veoma zao čovek".⁴⁵⁵ Spiller je "zatočenike mučio i ubijao zbog jednog 'zatajenog' krumpira, zbog nekoliko zrna kukuruza".⁴⁵⁶ Berta Israel tvrdi kako je vidala Diamantsteina u društvu s Maksom Luburićem, kada su dolazili u prostorije Židovske općine na Tomislavovu trgu. Bili su u prisnim odnosima, govorili su jedan drugome "ti".⁴⁵⁷

Prije nego što ih je ustaško zapovjedništvo postavilo za prve logornike Jasenovca III i V, Diamantstein i Spiller imali su već slične uloge u paškom logoru na Slani i u Krapju i Bročicama. S vremenom su se tako zbližili s nekim ustaškim zapovjednicima, da su zajedno s njima, također uz pomoć nekih Roma, organizirali sustavnu pljačku zlata od ubijenih i živih zatočenika. "Prilikom premetačina, koje su također na vlastitu ruku provodili, dolazili su do još negdje skrivenog zlatnika, koji bi zatočenik negdje prišio."⁴⁵⁸ Ne zna se tko je sve to dojavio i tko je naredio strogu

⁴⁴⁸ HDA, fond MUP SRH, 013.2.86, 5; o Filipoviću, u: Kovačić, *Zapovjednici Jasenovca*, 107-111.

⁴⁴⁹ Vidi, Ciliga, *Sam kroz Europu*, 280 i d.; vidi i str. 606-608 u ovoj knjizi.

⁴⁵⁰ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3777, 3782.

⁴⁵¹ *Sećanja Jevreja*, 28-29.

⁴⁵² Peršen, *Ustaški logori*, 97-98.

⁴⁵³ Berger, *44 mjeseca*, 25.

⁴⁵⁴ Berger, *44 mjeseca*, 25.

⁴⁵⁵ *Sećanja Jevreja*, 240.

⁴⁵⁶ Svjedočenje dr. Mladena Ivekovića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872.

⁴⁵⁷ Svjedočenje Berte Israel rođ. Švarcenberg.

⁴⁵⁸ *Sećanja Jevreja*, 165.

istragu i najstrože kazne koje su izvršene. Prvo su ubijene obitelji logornika. Potom su na najsvirepiji način ubijeni i Diamantstein i Spiller, njihova dva židovska suučesnika, nekoliko Roma i nekoliko ustaških sukriivaca, među njima i brat Luburićeva zamjenika Matkovića.⁴⁵⁹ najprije su ih mlatili i boli, a potom ih dopremili pred logoraše i javno ih strijeljali.⁴⁶⁰

Diamantsteinov nasljednik na mjestu logornika, koji je održao čak i govor kada su ustaše ubili Diamantsteina i još četiri zatočenika, bio je Varaždinac Bernhard – Ladislav Wiener (ili Viner). Zapovjedništvo jasenovačkog logora u prosincu 1942. godine potvrdilo je da su Wiener, njegova supruga Elizabeta i sinovi Vladimir i Miroslav "u svakom pogledu dobrog vladanja". Izgleda da je tada cijela obitelj prešla na katoličku vjeru. Vladimir Wiener čak je 1942. godine bio upisan u jasenovačku školu. Usprkos svemu tome, Wiener je, po svjedočenju Ljube Miloša, likvidiran 1944. godine, a zajedno s njim stradali su i njegova žena i djeca.⁴⁶¹

Nedjela ove nekolicine židovskih konfidenata i kolaboranata ponekad se upotrebljavaju kao argumenti za generalizacije o općem ponašanju Židova u logorskom kompleksu Jasenovac. Takve su generalizacije neumjesne, kao što je uvijek neumjesno kad se generalizacijama karakteriziraju i vrednuju cijeli narodi i narodne skupine. Najviše je takvih generalizacija u iskazima petnaestak Srba koji su u proljeće 1942. oslobođeni iz Jasenovca i Stare Gradiške i otpremljeni u Beograd. Tamo su u travnju 1942. dali iskaze pred Komesarijatom za izbegle i preseljenike Nedićeve vlade. Najprije su o Židovima u Jasenovcu govorili povoljno ili neutralno, a onda su pod očiglednom iznudom dali nove iskaze i o Židovima generalno izrekli sve najgore. Izjava Vojislava Prnjatovića – "Židov ostaje Židov, pa i u logoru Jasenovac... sebičnost, lukavstvo, nesolidnost, tvrdičluk, podmuklost i konfidentstvo"⁴⁶² nije autentična, nego je ili izmanipulirana ili je falsifikat. Upravo taj iskaz obilno citira Franjo Tuđman u *Bespućima povijesne zbiljnosti* kao glavni argument u antisemitskim insinuacijama.⁴⁶³

Najveće istraživanje žrtava jasenovačkih logora obavio je Savezni zavod za statistiku SFR Jugoslavije 1964. godine, ali su rezultati dugo držani u tajnosti, jer nisu odgovarali tadašnjim političkim i propagandističkim tvrdnjama. Tek godine 1998. te je materijale uspio objaviti Bošnjački institut sa sjedištem u Zürichu i Sarajevu. U tom je poimeničnom

⁴⁵⁹ *Poptis žrtava*; Peršen, *Ustaški logori*, 97-98.

⁴⁶⁰ Kolar-Dimitrijević, *Sjećanja*, 173-174; svjedočenje dr. Mladena Ivekovića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872; Ljubo Miloš, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1063.

⁴⁶¹ Peršen, *Ustaški logori*, 144; Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 182-183; Kolar-Dimitrijević, *Sjećanja*, 165, 174; NAZ, skupina NDS 2143/1943; Ciliga, *Sam kroz Europu*, 339.

⁴⁶² Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 115.

⁴⁶³ Tuđman, *Bespuća*, 316-320; o krivotvorini vidi str. 603-606 u ovoj knjizi.

popisu ukupno izbrojeno 59.188 žrtava, od toga u Jasenovcu 49.602, a u Staroj Gradiški 9.586.⁴⁶⁴ Na svim stranicama popisa ponavlja se upozorenje "popis nije potpun", što je lako utvrditi uvidom u neke pouzdane parcijalne općinske ili druge lokalne evidencije. U popisu je 9.044 žrtava zavedeno kao "Jevrejka" ili "Jevrej", ali ta je rubrika vođena prema vjeroispovjesti. Židovi koji su 1941. ili ranije prešli na katoličanstvo zavedeni su kao Hrvatice/Hrvati, a tih je – sudeći po izrazito židovskim imenima, prezimena, imenima roditelja barem još oko 3.000. Nepotpunost popisa najočiglednija je kod Roma, kojih je popisano svega 1.471, pored 33.944 Srba, 6.546 Hrvata, 949 Muslimana, 194 Slovenca, 105 osoba drugih nacionalnosti i 6.850 "nacionalno neidentificiranih". Ako taj popis uzmemo kao polazište i uvećamo ga približno za 40% do najviše za 50% (do kojeg se uvećanja dolazi usporedbom s nekim pouzdanim parcijalnim evidencijama), približit ćemo se brojkama do kojih je došao Vladimir Žerjavić, dakle oko 80.000 do 90.000 žrtava za cijeli jasenovački kompleks.⁴⁶⁵

Kako istraživanje i analiza ukupnog broja jasenovačkih žrtava prelazi dosege ove knjige, autori za sada, dok nema novijih i preciznijih rezultata, prihvaćaju Žerjavićeva istraživanja kao najpribližnije polazište. Ipak, valja korigirati njegovu brojku od 13.000 židovskih žrtava u jasenovačkom logorskom kompleksu. Neke od židovskih žrtava Jasenovca Žerjavić nije imao u vidu: pokrštene prije 1941. godine i potomke pokrštenih, koji nigdje nisu bili evidentirani kao Židovi, a ipak su stradali po ravnim zakonima; zatim, logorašice i logoraše iz likvidiranog logora Đakovo kojima je stratište bio Jasenovac i, konačno, židovske izbjeglice iz drugih zemalja kojih je također priličan broj stradao u Jasenovcu. Ipak, na pitanje "da li je uopće moguće utvrditi broj žrtava jasenovačkog logora?", pridružujemo se odgovoru kompetentnog hrvatskog historičara Ljube Bobana: "nesumnjivo vrlo teško, a posve točno nikako".⁴⁶⁶

U svakom slučaju, koja god da se brojka uzima kao manje ili više precizna, nema nikakve dvojbe da je u jasenovačkom kompleksu logora ubijeno više od polovine židovskih žrtava Holokausta s područja sjeverne Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Vjerojatno se radi o broju od vrlo blizu 17.000 žrtava, pored više stotina Židova iz inozemstva, kao i sa drugih područja bivše Jugoslavije.⁴⁶⁷ Značajan dio zatočenih, kao i značajan dio žrtava bili su zagrebački Židovi – njihov je broj nemoguće precizno ustanoviti, jer se postotak zagrebačkih Židova mijenjao u odnosu na ukupan broj zatočenih Židova, a mijenjao se i postotak Židova u odnosu na uku-

⁴⁶⁴ *Jasenovac – žrtve rata*.

⁴⁶⁵ Žerjavić, *Megalomanije i opsesije*, 72; Žerjavić procjenjuje da je u Jasenovcu ubijeno 48.000 do 52.000 Srba, 13.000 Židova, 12.000 Hrvata, 10.000 Roma.

⁴⁶⁶ Akademik Ljubo Boban u intervjuu tjedniku *Danas*, 26. 4. 1988; prema Strčić, *Jasenovac*, 53.

⁴⁶⁷ O broju židovskih žrtava opširnije vidi str. 636-648 u ovoj knjizi.

pan broj zatočenika. Naprimjer, zatočenik Egon Berger tvrdi da je 11. rujna 1941. godine bilo oko "700 Židova" i oko "600 Srba", ali su "nove grupe stalno pristizale".⁴⁶⁸ Po jednom popisu koji sadrži imena 1.454 židovskih logoraša u Jasenovcu (vjerojatno popis nije cjelovit), nastalom očigledno potkraj 1941. godine, 805 ili 55,4% je Zagrepčana.⁴⁶⁹ Na drugom popisu logoraša, nastalom otprilike u isto vrijeme, nalazi se 269 Židova, od kojih su 53 iz Zagreba (19,7%) – većina su Sarajlije (184 ili 68,4%).⁴⁷⁰ Židovska općina Zagreb je početkom studenoga 1941. godine tvrdila da je u Jasenovcu zatočeno oko 4.000 muškaraca – Židova kojima je slala pomoć.⁴⁷¹ To znači da je Židova bilo zasigurno još više, jer dosta zatočenika uopće nije bilo evidentirano u registrima zagrebačke Židovske općine. Osim toga, ustanovljavanje makar i približnog broja Židova, pa onda i konačnog broja židovskih žrtava, u jasenovačkom kompleksu logora otežavaju "stalne likvidacije, premještanja iz jednog logora u drugi, slučajevi pojedinačnih oslobođenja, bijega i zamjene".⁴⁷²

Pa ipak, analizom svjedočenja očevidaca, raznih dokumenata i demografskih statistika, moglo se zaključiti da je u jasenovačkom logorskom kompleksu od 1941. do 1945. godine stradalo oko 4.000, a možda čak i 4.500 zagrebačkih Židova.⁴⁷³

⁴⁶⁸ Berger, *44 mjeseca*, 9-10.

⁴⁶⁹ HDA, fond Ustaško povjereništvo za grad i kotar Koprivnicu, 1019-1055.

⁴⁷⁰ Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 77-92.

⁴⁷¹ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

⁴⁷² Sobolevski, *Židovi*, 107.

⁴⁷³ Vidi str. 636-648.